प्रकरण २

मध्ययुगीन भारतीय राज्ये आणि प्रशासकिय पध्दती

प्रस्तावना

१२०६ ते १५२६ हा कालखंड सुलतानाशाहीचा कालखंड मानला जातो. या काळात दिल्लीच्या सिंहासनावर गुलाम, खिलजी, तुघलक, सय्यद, लोदी इत्यादी घराण्यातील सत्ताधिशांचे वर्चस्व होते. २१ एप्रिल १५२६ च्या पहिल्या पानिपत युद्धात लोदीचा पराभव होऊन सुलतानशाहीचा शेवट झाला. त्यांचे प्रशासन अतिशय उत्तम होते. या सुलतानशाहीच्या प्रशासन व्यवस्थेची माहिती विविध साधनातून मिळते. ही साधने फारसी अरबी भाषते लिहिलेली आहे. हसन निझामीचा ताजुल-मासीर, मिनहाज-उस सिराजचा तबकाए-ए नासीरी, झियाउद्दीन बरनीचा-तारीख-ए-फिरोजशाही, अमीर खुस्रोचा खजायम- उल फतुह, शम्सए-सिराज अफीरचा-तारीख-ए-फिरोजशाही, मोरोक्कोचा प्रवासी इब्नबतुताचा-किताब-उल-राहता, याहा-बिन-अहमदचा तारीख-ए-मुबारकशाही या ग्रंथाचा साधन म्हणून उपयोग होतो. त्याचप्रमाणे शासकीय पत्रव्यवहार, मांडलिक व सुभेदार यांचा पत्रव्यवहार, विविध कारणांसाठीचे विविध आदेश यांच्याआधारे मुलकी प्रशासन व्यवस्थेची माहिती मिळते. सुलतानशाही काळातील वास्तुकला, शिल्पकला यांच्या अवशेषांवरूनमाहिती मिळते. सुलतानशाही काळातील प्रशासनाचे केंद्रिय प्रशासन, प्रांतीय प्रशासन व स्थानिक असे तीन विभाग आहेत.

सुलतान कालीन केंद्रिय प्रशासन व्यवस्था

१) सुलतान आणि त्याचे कार्य: भारतात राज्य स्थापन करण्यापूर्वी मुस्लिम राज्यकर्त्यांनी सुलतान ही पदवी धारण केली होती. त्याचा अनेक अर्थाने उल्लेख केला जातो. कुराणामध्ये सुलतानचा उल्लेख भाववाचक रूपात केलेला आहे. प्रथम हिजरी शताब्दींच्या शेवटपर्यंत प्रांताचा गव्हर्नरच्या रूपात उल्लेख केलेला आहे. खिलाफतीचे विभाजन झाल्यावर अनेक प्रांतात स्वातंत्र्य घोषित केले. त्यांनी सुलतान ही उपाधी धारण केली. भारतात महंमद गझनीच्या वेळी सुलतान म्हणजे स्वतंत्र शासक असा त्याचा अर्थ होता.

सुलतान हा स्वतःच्या प्रदेशात अध्यक्ष/प्रमुख, सर्वोच्च, सेनाध्यक्ष, विधिनिर्माता, मुख्य न्यायाधिश समजत होता. राज्याची सर्व शक्ती त्याच्या हातात होती. त्यामुळे तो अनियंत्रीत सत्ताधारी होते. मुस्लिम कायदा शास्त्रानुसार सुलतानाचे पुढीलप्रमाणे कार्य.

१) इस्लामाचे रक्षण करणे

२) लोकांचे वाद मिटवणे,

३) भूप्रदेशाचे संरक्षण करणे

४) फौजदारी कायदे लागू करणे व बनवणे

५) मुस्लिम राज्यावर आक्रमण करणारांशी युद्ध करणे.

६) काफिरांच्या विरोधी जिहाद पुकारणे.

७) सर्व कर एकत्रित करणे

८) सार्वजनिक कोषातून योग्य लोकांना भत्ता देणे.

९) न्याय व सार्वजनिक कार्य करण्यास मदत करणारा अधिकारी नेमणूक करणे.

सुलतान स्वतःला ईश्वराचा प्रतिनिधी मानत असे. सैद्धांतिक दृष्टिकोणातून असे समजले जाते की, सुलतानाने कुराणाच्या नियमानुसार शासन चालवावे. परंतु व्यवहारात सुलतानांची हिंदूबाबत ही निती वापरली नाही. त्यांच्यावर अनेक प्रकारचे अत्याचार केले. हिंदुची पवित्र स्थाने अपवित्र करणे. धर्माच्या नावावर अधिकार व कर लादणे. म्हणजे सुलतानाची सत्ता निरंकुश होती. सुलतान हा प्रशासन यंत्रणेतील सर्वश्रेष्ठ होता. शासनाची सर्व शक्ती त्याच्या हाती होती. सर्व अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका करणे, बढती देणे, वेळप्रसंगी त्यांना पदच्युत करणे. त्याचा शब्द हा अंतिम निर्णय मानला जात असे. सुलतानाला राज्यकारभारात अनेक लोकांची गरज असे. आपल्या स्वार्थाच्या व हिताच्या रक्षणासाठी अमीरवर्गाची मदत गरजेची होती. उलेमावर्गाचा मुस्लिम समाजावर प्रभाव असल्याने, त्याची मदत गरजेची होती. बल्बन, अल्लाउद्दीन खिलजी, नासिरूद्दीन, खुस्रोशाह, महंमद तुघलक या सुलतानांनी उलेमाच्या वर्चस्वाला विरोध केला.

सुलतान प्रशासनात सैनिकी प्रशासनाला महत्त्व होते. त्यांच्या मदतीने राज्यात शांतता सुव्यवस्था ठेवणे. प्रशासन चालवणे. युद्धाचे नेतृत्व करावे लागत असे. राज्याच्या उत्पादन वाढीसाठी कर बसवणे, अनेकांना शिक्षा करणे, न्यायदान करणे. न्यायदान क्षेत्रातील सर्वोच्च अधिकारी होता. त्यांना काझीची मदत घ्यावी लागत असे. बलबन हा पहिला सुलतान होता की, त्याने न्यायदानाकडे प्रथम लक्ष दिले. इब्ज बतुताच्या मते महंमद तघलक आठवड्यात दोन दिवस दिवान-ए-खान मध्ये न्यायालय भरवत असे. सुलतान आपल्या प्रजेवर प्रभाव पाडण्यासाठी भव्य दरबाराचे आयोजन करीत असे. दरबारात येणे- जाणे याचे नियमानुसार पालन करावे लागत. सुलतान शेकडो दास-दासी ठेवत असे. सरदार मंडळी अनेक भेटवस्तू देत असे. त्याचे एकंदरीत जीवन विलासमय असे. मुस्लिम उलेमा, मौलाना यांचा आदर करत असे. सैन्यांची मदत मिळावी या हेतूने "शरा"चे पालन करत असे. राज्यातील व्यवहारीक प्रश्न मजलिए-ए-आम किंवा मजलिए-ए-खलबतच्या समोर ठेवत असे. या दोन्ही सभा म्हणजे सुलतानाला माहिती व सल्ला देणाऱ्या लोकांच्या सभा होत्या. सभेमध्ये सुलतानाचे विश्वासपात्र लोक, मित्र, हितचिंतक नातलग, उच्चाधिकारी असे. राज्याचे चार मंत्री असे. या समितीचा सल्ला सुलतानाला बंधनकारक नसे. सुलतान दुर्बल असेल तर सभा प्रबळ असे.

२) मंत्रिमंडळः सुलतानाला राज्यकारभारात मदत करण्यासाठी मंत्रीमंडळ असे. गुलाम घराण्याच्या काळात वजीर, अरीज-इ-मामलिक, दिवाण-ए-इन्शा, दिवाण रिसालत हे चारच मंत्री होते. कालांतराने या मंत्र्यांच्या संख्येत वाढ झाली. बलबनने मंत्र्यामध्ये कार्यांचे विभाजन केले.

***1.* वजीर किंवा दिवाने वजारतः** सुलतान काळात वजीरचे पद स्थायी स्वरूपात होते. गुलामवंशाच्या प्रारंभापासून हे पद होते. तो राज्याचा प्रधानमंत्री व अर्थखात्याचा प्रमुख होता. त्याच्या कार्यालयात दिवाने वजारत असे म्हणत. राज्याच्या इतर विभागावर नियंत्रण ठेवणे. त्याला निश्चित असा पगार होता. राज्याला समृद्ध बनवणे. कर एकत्र करणे, अधिकारी व कर्मचारी यांची नेमणूक करणे. कारखान्यातील वस्तूंच्या नोंदी ठेवले. घोडे, उंट, खेचर, अन्य प्राण्यांची नोंदी करणे, सैन्य व कलाकार यांना एकत्र करणे, त्यांचा पगार देणे, वाढवणे धर्मसंस्थानांची, विद्वानाची देखभाल करणे. विधवा व अनाथ यांचे रक्षण करणे. सार्वजनिक प्रश्नासंदर्भात निर्णय घेणे. व्यापार व्यवस्थित करणे.

वजीराला त्याच्या कामात मदत करण्यासाठी नायब वजीर हा अधिकारी असे. लेखा- परीक्षा करण्यासाठी मुशरिफ-ए-मुमालिक (महालेखाकार) मुस्लफी-ए मुमालिक (महालेखा परीक्षक) नावाचे अधिकारी होते. तकाबी कर्जाचे हिशोब मुजूमदार करत असे, जल्लाउद्दीन खिलजीच्या काळात दिवान-ए-वक्फ हा विभाग सुरू केला. तो खर्च संम्बंधी पत्रांची पाहणी करत असे. अल्लाउद्दीन खिलजीने दिवाण-ए-अमीरा- मुस्तकहराज नावाचा विभाग अर्थ विभागाच्या अंतर्गत सुरू केला. महंमद तघलकने दीवाण-ए-अमीरा-कोही नावाचा विभाग स्थापन केला.

II. **दिवान-ए-आरिज/आरिज-ए-मुमालिक (सैन्य मंत्रालय):** राज्याच्या सैन्य विभागाला दिवाण-ए-आरिज/दिवाण-ए-अर्ज असे म्हणतात. त्याच्या प्रमुखाला आरिज-ए- मुमालिक/सेनापती म्हणत असे. आरिज-ए-मुमालिकचे प्रमुख कार्य सैन्याची भरती करणे, सैन्यात सुव्यवस्था राखणे, व शिस्त राखणे, सैन्य व घोडे यांचा दर्जा चांगला राखणे सुलतानाच्या कार्यक्रमात मदत करणे. त्याच्या आदेशानुसार सैन्याचे नेतृत्व करणे.

III. **दिवाण-ए-इन्शा / दरबारे-खास (पत्रव्यवहार मंत्रालय):** सुलतान काळात दिवाण-ए- इन्शा हा राज्याचा पत्र विभाग होता. त्याच्या प्रमुखाला दरबारे खास/हुबीर असे म्हणतात. याचे प्रमुख कार्य म्हणजे विदेशी राजांना, राज्याच्या प्रमुख अधिकाऱ्यांना पाठवणारी पत्र तयार करणे. महत्त्वाच्या पत्रांची नक्कल आपल्याजवळ ठेवत असे सुलतानाचा महत्त्वाचा पत्रव्यवहार तोच पहात असे. पत्रव्यवहार मंत्रालयाला मिनहाजने दीवाण-ए-अशरफ ही संज्ञा दिली आहे. त्याचा अध्यक्ष दबीर-ए-मुमालिक होय. शाही घोषणा व पत्रांचा मसुदा तयार करणे. त्यांच्या मार्फत सुलतानाचे आदेश सर्वांना पाठवणे. या कार्यालयात अनेक सचिव असे त्यांना डबीर म्हणतात. डबीरच्या अध्यक्षाला सदरूल मुहक म्हणत असे. सुलतानाच्या खाजगी डबीरला डबीर-ए-खास म्हणत. त्याचे काम म्हणजे सुलतानाबरोबर रहाणे, पत्रव्यवहार पहाणे. फतहनामा लिहिण्याचे कामही तोच करत असे. साहिब-ए-दीवाण-ए-इंशा हा सुलतानाच्या घनिष्ठ संबंधात असून सर्व राजकीय रेकॉर्ड सांभाळत असे. दीवाण-ए-इंशाचे कार्य अतिशय गुप्त चालत असे. म्हणून याचा प्रमुख हा सुलतानाचा विश्वासातील असे.

IV. **दिवाण-ए-रसालत (परराष्ट्रीय मंत्रायल):** या विभागाबाबत इतिहासकारांच्यात मतभेद आहेत. प्रो. हबीबुल्लाच्या मते, "परदेशी बाबींच्या संदर्भात हा विभाग होता. परदेशी पत्रव्यवहार, राजदूत पाठवणे व आलेल्या राजदूतांचे स्वागत करणे हे काम होते. डॉ. कुरेशी यांच्या मते, "या विभागाचा संबंध धार्मिक विषय व धार्मिक व्यक्ती, विद्वान यांना मदत करणे." परंतु डॉ. आशीर्वादाला, प्रो. हबीबुल्ला यांना हे मान्य नाही.

V. **सद्रस-सुदूर (धर्मादाय खाते):** सुलतान काळात सदुस-सुदूर हा धार्मिक विभाग असून त्याचा प्रमुख मुख्य काझी होता. त्याचे प्रमुख कार्य म्हणजे प्रजा कुराणानुसार जीवन जगते का? हे पहाणे धर्मपंडित, धार्मिक संस्था, शाळा, गोरगरीबांना, अनाथ यांना आर्थिक मदत करणे.

VI. **दीवाण-ए-काझा (न्याय मंत्रालय):** सुलतान काळात न्यायदान करण्यासाठी स्वतंत्र विभाग असे त्याला दीवाए-ए-काझा असे म्हणत त्याचा प्रमुख मुख्य काझी असे. न्यायव्यवस्थेचे तो निरीक्षण करत असे. तो न्यायालय भरवत असे. इतर न्यायालयाकडून आलेली अपील तो एकूण न्याय देत असे.

VII. **वरीद-ए-मुमालिक (गुप्तहेर खाते):** सुलतान काळात हे खाते महत्त्वाचे होते. राज्यातील सर्व माहिती सुलतानाला पुरवणे. अन्य देशातील व राज्यातील घडामोडीची माहिती मिळवणे. ती सुलतानाला पुरवणे. इ. कामे करावी लागत असे. डाक चौकियांचा प्रबंध ते करत असे.

VIII. **शाही प्रबंधक:** हा सुलतानाच्या गृह विभागाच्या प्रमुख असे. त्याच्या नियंत्रणाखाली वकील-ए-दर, अमीर-ए-हाजिब, नकीब, सरजांदार, बरीद-ए मुमालिक, दीवाण-ए-बन्दगार इ. अधिकारी असे. ते अधिकारी व त्यांचे कार्य प्रमाणे.

१) वकील-ए-वर: शाही महाल कुटुंब आणि सुलतान यांची व्यक्तीगत सेवा करणे. स्वयंपाक घराची व्यवस्था करणे, सुखसुविधा पुरवणे, आवश्यक वस्तूंचा पुरवठा करणे. त्याचा उच्चाधिकारी म्हणजे नायब वकिल-ए-दार होय.

२) अमीर-ए-हाजिब: वकील-ए-दरच्या नतरचा दुसरा अधिकारी होय. त्यालाच अमीर-ए- हाजिब-ए-बारबक असे म्हणतात. हा दरबारातील विधीनायक होता. दरबारी उत्सवांची प्रतिष्ठा राखणे. सुलतान आणि अधिकारी व जनता यांच्या मध्यस्थीचे काम करणे. सुलतान अनुपस्थित असेल तेव्हा नायब बारबक हा अमीर केल्यास राजधानीमध्ये सुलतानाचा नायब म्हणून काम करत असे.

३) नकीब: दरबारी समारंभ मध्ये नकीब हा अधिकारी असे. तो राजकीय शोभायात्राच्या पुढे-पुढे चालत असे. त्याच्या प्रमुखाला नकीब-उल-नकबा म्हणत. तो दरवाराच्या मुख्य दरवाजाच्या उंच चबुतरेवर बसलेला आहे.

४) सरजांदार: हा सुलतानाच्या अंगरक्षकांचा प्रमुख असे. डाव्याबाजूच्या अंगरक्षकाला सरजांदार-ए-मेमन तर उजव्या बाजूला असलेल्या अंगरक्षकाला सरंजादार-ए-मेसर म्हणत. बल्बनने सिस्तानी सैनिकांची या पदावर नियुक्त केले होते.

५) दीवाण-ए-बन्वगान: फिरोजशहा तघलकच्या काळात गुलामांची व्यवस्था करण्याच्या हेतूने हा विभाग सुरू केला. त्याचा प्रमुख अशहब-ए-दिवाण-ए बन्दगान होय, गुलामाची व्यवस्था करणे ही प्रमुख जबाबदारी होती.

६) इतर विभाग: सुलतानकाळात वरील विभाग, मंत्री यांच्या शिवाय अन्य विभाग मंत्री होते ते पुढीलप्रमाणे. दीथाण-ए, अमीर-कोही (शेतीमी), दीवाण-ए मस्तखराज (करवसुल खाते) मजलिस-ए-खलबत (सल्लागार मंडळ) अमीर-ए आखूर (पागाप्रमुख) मीर-ए-इमारत (मुख्य इंजिनियर) हाजीव (तहाप्रबंधक) वकील-ए-दार (किल्ल्या बाळगणारा) शेख-अल-इस्लाम (मुख्यधर्मधिश) इ. शासकीय अधिकारी होते.

प्रांतीय प्रशासन

सुलतानाची प्रांरभीची वर्ष है साम्राज्य विस्तार व सुरक्षा या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यात गेली. त्यामुळे संपूर्ण राज्याचे त्यांनी विभाजन इक्तामध्ये केले. फारसी शासनाच्या आदेशावर महम्मद गझनीने पंजाबमध्ये इक्ता सुरू केला. खलिफाने आपल्या राज्याचे विभाजन इक्ता मध्ये करून अमीर किंवा आमीलो (गव्हर्नर) यांनी नेमणूक केली. त्यांच्याकडे आवश्यक प्रशासन व्यवस्था, लष्कर, महसूल याची जबाबदारी सोपवली. गुलाम वंशाच्या काळात प्रांतीय शासन व्यवस्थेचा साचा साधा सुधा बनवला त्याचा प्रमुख अधिकार सैनिकी होता. अब्बासी खलिकाने आपले राज्य इसादारकांच्या स्वाधीन केले. अल्लाउद्दीन खिलजीच्या काळात इक्ता बंद करून त्या ऐवजी सुबा तयार करण्यात आला. प्रारंभीच्या काळातील इका म्हणजेच नंतरच्या काळातील सुबा किंवा प्रांत होय. खिलजीच्या काळात ११ तर महंमद तघलकच्या काळात २३ प्रांताची संख्या होती. या इक्तादारांचे तीन प्रकार केलेले होते.

१) इक्तादारांचे प्रकार:

***1.* इमारत-ए-खास:** या प्रातांना अमर्यादित अधिकार होते. त्याना राज्यपालाचा दर्जा होता. या इक्तादाराचे कार्य म्हणजे, सैनिकी कामकाज पहाणे, मक्का यात्रेची तयारी करणे. शुक्रवार व ईदच्या सार्वजनिक नमाजाचे नेतृत्व करणे. काफिरांच्या विरोधी पुकरणे. लुटीच्या संपत्तीची वाटणी सैनिक व सरकारी कोषात १/५ इतकी करणे. सार्वजनिक सुरक्षा राखणे, कर बसवणे व गोळा करणे इ. अधिकार होते.

***11.* इमारत-ए-आम:** या वर्गातील इक्तादारांना मर्यादित अधिकार होते. केवळ सैनिकांची देखरेख करणे, बंडवाले व गुन्हेगारांना शिक्षा करणे. गृहसुरक्षा ठेवणे, त्यांना न्यायदान, नमाजाचे नेतृत्व, काजी-महसुल अधिकाऱ्याऱ्यांची नेमणूक करण्याचे अधिकार फौजदारी खटल्यात त्यांचा अधिकार होता.

***III.* इमारत-ए-इस्तिला:** वरील दोन इक्तदार गव्हर्नर शिवाय विधि-शास्त्रांचा तिसरा इक्कदार होता. हे पद अनाधिकार स्वरूपात प्राप्त झाले. ही व्यक्ती गव्हर्नर कायदा स्वीकार करण्यासाठी असे. एक प्रकारे इस्लामच्या आध्यात्मिक नेता असे. त्याला शपथ/प्रतिज्ञा घ्यावी लागत असे. खलीफाच्या सम्मान व वैभवाची सुरक्षितता राखणे, सार्वजनिक स्वरुपात खलिफाचे प्रति समर्पण प्रदर्शन करणे. खलिफामार्फत धार्मिक पदावर, काजी व ईमामचा सन्मान राखणे, सुलतान काळात तीन प्रकारचे इक्तदारक गव्हर्नर होते. लखनौ दूर असल्यामुळे स्वतंत्र गव्हर्नर स्वरूप अधिकार दिले. बंगालमध्ये अर्ध-स्वतंत्र गव्हर्नर बलबनने नियुक्त केला. अल्लाउद्दीन खिलजीने दक्षिन भारतात वार्षिक कर घेऊन त्यांना अंतर्गत स्वातंत्र्य दिले. याप्रमाणे तीन गव्हर्नरला मान्यता दिला.

२) सुलतान काळात प्रांताचे वर्गीकरण: सुलतान काळात राज्यविस्तार प्रक्रियेत प्रांताचे वार्गीकरण वेगवेगळ्या कालखंडामध्ये वेगवेगळ्या स्वरूपात झाले. बलबन, अल्लाउद्दीन खिलजी यांनी राज्यविस्तार करून नवे प्रांत निर्माण केले. मुबारकशाह खिलजीने दक्षिण राज्यावर प्रभाव टाकण्यासाठी मुस्लिम गव्हर्नरची नेमणूक करणयाप्स सुरूवात केली. सुलतान काळात प्रशासन व्यवस्थेसाठी तीन प्रकारचे प्रदेश होते. या तीन प्रकारच्या प्रदेशातून तीन प्रांताचा जन्म झाला. ते पुढील प्रमाणे.

1. मुलतान, पुर्व पंजाब किंवा दोआब प्रदेशः हा प्रात लहान असून सुलतानाचे नियंत्रण अधिक होते. या प्रांताच्या गव्हर्नरला वली किया मूक्ती म्हणत असे. हे इमारत-ए-आमचे अधिकार उपभोग असे.

II. गुजरात, माळवा, बिहार व बंगाल प्रदेशः हा प्रांत केंद्रापासून दूर सुलतानाच्या व्यक्तीगत नियंत्रणापासून मुक्त होता. या प्रांताच्या गव्हर्नरला वली किंवा नायब म्हणत असे कधी-कधी सुलतान ही संज्ञा धारण करत असे. इमारत-ए-खासचे अधिकार उपभोगात असे. बलबनच्या भाऊ बुरगखान याने सुलतान ही संज्ञा बंगालच्या गव्हर्नर असताना धारण केली होती.

***III.* करव राज्यः** नाममात्र सुलतानाच्या नियत्रंणाखाली होता. हे स्वायत्तराज्य असून सुलतानाला कर देत असे. समकालीन इतिहासकार प्रांत या शब्दाचा उल्लेख करत नाही, तर राज्याचे विभाजन "इक्ता" व विलायन शब्दाने दाखवले आहे. हा शब्द मध्य अशियात प्रचलित होता. त्याला तुकीनी आपला बनवला. रेवर्टीच्या जहागीरच्या रूपात याचा उल्लेख केला आहे. इक्तामध्ये सुलतानाचा अधिकार होता. प्रो. कुरेशी यांच्या मते मुक्ती (इक्काचा अधिकारी) शब्दाचा प्रयोग गव्हर्नरसाठी केला जात असे. वली शब्द केवळ असाधारण शक्ती असणाऱ्या गव्हर्नरसाठी आहे.

३) प्रांतीय अधिकारी:

***1.* गव्हर्नर/मुक्ती/राज्यपालः** सुलतान काळात प्रांताचा प्रमुख गव्हर्नर मुक्ती असे. त्याची नेमणूक केंद्र सरकारकडून होत असे. प्रांताचे लोक त्याच्या विरूद्ध सुलतानाकडे तक्रार करत असे. गव्हर्नरवर सर्व नियंत्रण सुलतानाचे असे. हा प्रांताच्या राजधानीमध्ये रहात असे. त्याच्या अनुपस्थितीत नायब काम पहात असे. अलतमशने कनौजला नायब गव्हर्नरची नियुक्ती केलेली होती. गव्हर्नरचे वेतन एकूण उत्पादनाच्या १/२० भाग कमिशन म्हणून दिले जात असे. सुलतानाच्या प्रांरभीच्या काळात गव्हर्नरच्या अधिकाराखाली सैनिक व महसूल विभाग होता. आपल्या प्रांतात शांतत, सुव्यवस्था राखणे, सुलतानाला गरजेप्रमाणे लष्कर पुखणे. युद्धाच्यावेळी सैन्य पाठवणे. प्रजेकडून कर वसूल करणे. सुलतान कमकुवत असल्यास गव्हर्नर स्वतंत्रपणे वागत असे. बलबन व अल्लाउद्दीने खिलजी यांनी गव्हर्नरवर पूर्ण नियंत्रण ठेवले होते. महंमद तुघलक व फिरोजशहा तुघलकच्या काळात गव्हर्नर स्वतंत्रपणे वागत असे.

***1.* साहिब-ए-दिवाणः** हा प्रांताचा वित्त विभागचा अधिकारी असे. सुलतान, वजीराच्या शिफारशीनुसार त्याची नेमणूक होत असे. अर्थव्यवहार पहाणे हे त्याचे काम. जमा-खर्च तायर करणे, केंद्राला पाठवणे. त्याच्या मदतीसाठी मुस्तरिफ, कारकून होते.

III. ख्वाजाः याची नियुकी इकामध्ये केली जात असे. परंतु त्या प्रदेशातला कोणत्याही प्रकारातील इक्ता/प्रांत म्हणत नाही. अश्या प्रदेशात त्याची नियुक्ती केली जात. या प्रेदशातील कराचा हिशोब ठेवणे. सुलतानाच्या आदेशानुसार केंद्रिय कोषागारात जमा करणे त्याची नियुक्ती वजीराच्या शिफारशीनुसार सुलतान करत असे. इक्तामध्ये त्याची उपस्थिती म्हणजे गव्हर्नरच्या अधिकारावर एक प्रकारचे नियंत्रण होते.

स्थानिक प्रशासन

१*)* **शिक (जिल्हा):** प्रांताचे विभाजन जिल्ह्यामध्ये केलेले होते. त्यास शिक असे म्हणत. त्याच्या प्रमुखाला शिकदार असे म्हणत. त्याचे काम आपल्या विभागात शांतता व सुव्यवस्था राखले होय.

२) परगाणाः शिकाचे विभाजन परगने मध्ये केलेले असे. त्यामध्ये साधारण ८४ ते १०० खेडी असे. त्याचा प्रमुख चौधरी असे. त्याच्या मदतीसाठी आमल व मुशरफ असे. आमलचे कार्य शांतता राखणे तर मुशरफचे कार्य महसूल वसूल करणे. याशिवाय एक खजाची, दोन कारकून एक कानूनगो इ. कर्मचारी होते. शेतकऱ्याच्या अवस्थेची माहिती अधिकाऱ्यांना देण्यासाठी चौधरी हा अधिकार असे.

३) ग्राम/खेडः परगाण्याचे विभाजन गावात केलेले आहे. प्रशासनातील सर्वात शेवटचा घटक म्हणजे गाव होय. खेड्याचे प्रशासन स्वयंपूर्ण होते. हा सर्वांत छोटा इक्ता होता. कारभार पंचायत करत असे. प्रमुख मुकादम असे. खोत, चौधरी, पटवारी, चौकीदार इ. कर्मचारी होते. नम्बरदारचे कार्य वसुल गोळा करणे व शांतता राखणे, अल्लाउद्दीन खिलजीने शेतसारा वसुल करण्याच्या कामातून मुक्तता केली.

४) नगरप्रशासनः मोठ्या शहरास नगर म्हणत असत. नगराचा कारभार पाहण्यासाठी कोतवाल नावाचा अधिकारी असे. नगराचे प्रशासन, सुव्यवस्था इ. कामे करावी लागत असे. त्याच्या मदतीसाठी प्रशासकीय नोकरवर्ग असे.

सुलतानशाहीतील महसुल (*REVENUE*)

सुलतानशाही काळातील वित्त व्यवस्थेचा आधार म्हणजे शरा व अब्बासिद खलीफांची परंपरा होती. त्याच प्रमाणाने सुन्नी पंथीय पंडिताच्या हनफी संप्रदायावर आधारित आर्थिक धोरण होते. सुलतान कालीन उत्पन्नाची साधने दोन प्रकारची होती. धार्मिक स्वरूपाची व धर्म निरपेक्ष स्वरूपाची.

१) धार्मिक स्वरूपाची साधनेः

***1.* जकातः** हा प्रथम श्रेणीचा कर होता. हा केवळ मुसलमान वर्गाकडून वसूल केला जात असे. त्यालाच सामुहिक रूपात जकात असे म्हणतात. हा धार्मिक कर होता. व्यक्तीच्या एकूण उत्पन्नाच्या १/४ इतका हिस्सा द्यावा लागे, त्याला निसाब असे म्हणतात. त्याची वैशिष्ट्येपूर्ण तत्त्वे.

१) यावर सुलतानाचा पूर्ण अधिकार असे.

२) हा जीवनाच्या मौलिक आवश्यकतेपेक्षा अधिक आहे.

३) ऋणातून मुक्त होणे. जकातीपासून गोळा झालेला उत्पन्न सामाजिक कामे, मशिदीची दुरुस्ती, धार्मिक कार्य करणारे व गरीब लोकाना मदत दिली जात असे. ज्याची आर्थिक परिस्थिती चांगली आहे. त्या मुस्लिम लोकांकडून हा कर गोळा केली जात असे.

***ii.* आयात-निर्यातकरः** आयत-निर्यात संबंधी वस्तुवरही व्यापारी कर बसवला होता, वस्तुच्या किंमतीच्या दोन टक्के मुसलमान व चार टक्के हिंदू व्यापाऱ्याकडून कर घेतला जात असे. घोडे आयातकर मुसमानाकडून ५ टक्के तर हिंदुकडून १० टक्के कर वसूल केला जात असे. इब्न बतूताच्या नुसार सुलतान आयात कराच्या स्वरूपात चौथाई वसूल करत असे. परंतु महमद तुघलकने तो बंद केला. सिकन्दर लोदीने अन्न-धान्यावरील कर कमी केला. दांगानाह नावाचा कर लागू केला. तो फिरोज तुघलकने तो रद्द केला.

२) धर्म निरपेक्ष करः चुलतान काळामध्ये भूमिकर (असर उशर), खम्स, खरज, जिझिया इ. करांचा प्रामुख्याने समावेश होतो.

***1.* भूमिकर (अशर/उशर कर):** हा महसूल उत्पन्नाचे प्रमुख साधन होते. सर्व जमिन सुलतानाच्या ताब्यात होती. प्रारंभीच्या काळात उत्पन्नाचा पाचवा भाग शेतसारा घेत असे. अल्लाउद्दीन खिलजीने १/२ एवढा शेतसारा गोळा केला. साधारण शेतसारा उत्पन्नाचा १/१० टक्के भरावा लागत असे. सर्व जमिनीचे एकूण चार प्रकार होते.

१) खलिसा

२) इक्तमध्ये विभागलेली जमीन, 'मुक्तीच्या मालकीची असते.

३) तालुक्यातील किंवा खेड्यातील हिंदू प्रमुखांच्या ताब्यात काही जमीन असे. ते स्वतः सुलतानाशी बांधील असत.

४) जमीनीचा चौथा प्रकार म्हणजे मुस्लिम विद्वान व संतांना दान दिलेली जमीन होय.

पहिल्या प्रकारातील जमिनीचा महसूल उपविभागातील अमिल नावाचा अधिकारी, चौधरी, मुकादम यांच्यामार्फत शेतकऱ्यांकडून गोळा करीत असे. केंद्र सरकारमध्ये भरत असे. 'इक्त' मधील महसूल मुक्ती गोळा करीत असे व आपला वाटा काढून घेत, उरलेला महसूल सरकारात जमा करीत असे. वक्फ जमीन किंवा इनाम जमिनीवर कर नसे.

***II.* खम्स करः** युद्धातील लुटीच्या संपत्तीला खम्स म्हणतात. शराच्यानुसार सर्व लुटीच्या संपत्तीमध्ये १/५ भाग सरकारच्या खजिन्यात जमा करणे व उरलेला ४/५ भाग सैनिकाना समान वाटणे, सुलतानाने निवडलेल्या वस्तूना सफीयाह म्हणत असे. अल्लाउद्दीन खिलजीने. ४/५ हिस्सा सरकारात जमा केला व १/५ हिस्सा सैनिकांना वाटला. जमिनीमध्ये गडलेली संपत्ती प्राप्त झाली तर, ज्याने शोधून काढली त्याला ४/५ व सरकारला १/५ हिस्सा दिला जात असे. ज्याने ही संपत्ती शोधून काढली. परंतु त्या जमिनीचा तो मालक नसे तर, जमिनीच्या मालकाला ४/५ हिस्सा दिली जात असे. एखादी मुस्लिम व्यक्ती पुत्रहीन मरण पावला तर, त्याची सर्व संपत्ती सरकार जमा केली जात. त्याचप्रमाणे सुलतानाला भेट, नजराणा इ. स्वरूपात वस्तू मिळत असे.

***III.* खिराज करः** हा शेतीकर असून तो सुलताना मार्फत वसूल केला जात असे, मुस्लिमेत्तर शेतकऱ्याच्या जमिनीवर ठेवलेल्या करास खिराज असे म्हणतात. तो कर १/१० टक्क्यांपासून १/२ टक्क्यापर्यंत ठेवलेला असे. अल्लाउद्दीन खिलजीने भूमिकर शिवाय धरकर, कुराणकर (गायरानकर) सुरू केला. अफीफच्या सूचीनुसार दिल्लीमध्ये किराजमीन, जजारी, दनमान हा कर लागू होता. किरा जमिन म्हणजे घर व दुकानावरील कर, तो गरीब व विधवाकडून वसूल केला जात असे. १.५० लाख टंका वार्षिक कर वाढला. जजारी म्हणजे प्रत्येक प्राण्याच्या कातडीवर कसाईकडून १२ जीतल कर गोळ करत दनगान म्हणजे जकात नाका कर.

***Iv.* जिजिया करः** हा कर मुस्लिमेत्तर म्हणजे हिंदवर बसविला होता. हिंदना जेरीस आणून धर्मांतरास भाग पाडावे. राज्याच्या खजिन्यात भर पडेल. या उद्देशाने हा कर आकारला जात असे. स्त्रिया, मुले, भिकारी, गुलाम, दरिद्री लोक यांना हा कर नसे. इतर लोकांच्या ऐपतीप्रमाणे तीन वर्गात हा कर वसूल केला जात असे. सर्वांत श्रीमंत लोकाकडून ४८ दिरहम, दुसऱ्या वर्गाकडून २४ तर तिसऱ्या वर्गाकडून १२ दिरहाम कर घेतला जात असे. (एक दिरहाम म्हणजे २५ ते ३० पैसे होय.) या करासंदर्भात अनेक इतिहासकारांच्यात मतभेद आहेत. डॉ. कुरेशीच्या मतानुसार मुस्लिम साम्राज्यात मुसलमानेत्तर, हिंदू, ख्रिश्चन वगैरे धर्मीयांना (म्हणजे जिम्मीना) सुरक्षित राहू देण्याचा जिम्मी (हमी) घेण्याबद्दलचा मोबदला होय. काहीच्या मते सैनिक सेवेच्या मोबदल्यात जिझिया घेण्यात येई.

सुलतानशाहीतील न्याय व्यवस्था

१) मुसलमान कायद्याच्या आधारभूत गोष्टीः मुसलमान कायदा कुराण, हदीस, हज्मा, कियास या चार गोष्टीवर आधारित आहे. इस्लामी कायद्याचा मुख्य व आधारभूत स्त्रोत म्हणजे कुराण होय. कुराण नंतरचा दुसरा आधार म्हणजे हदीस किंवा सुन्नाह आहे. एखाद्या घटनेचे कुराणातून समाधान होत नसेल. त्यामध्ये त्याचा उल्लेख नसे. अश्या वेळी

मागील न्यायनिवाड्याच्या आधार घ्यावा लागत असे. कायद्यामध्ये प्रविण असणाऱ्या लोकांनी मुस्लिम समाजाच्या हितासाठी त्यानी बनवलेले कायदे म्हणजे झज्मा होय. वेळोवेळी बऱ्याच कायदेसंहिता तयार करण्यात आल्या. यामध्ये शेवटची संग्रह म्हणजे फतवा-ए-आलमगिरी होय. धर्मशास्त्र हेच न्यायशास्त्रज्ञ होते.

२) मुस्लिम कायदे: इस्लामी धर्मशाळा संबंधीचे कायदे केवळ मुसलमानांना लागू असे. या कायद्याचे चार विभागात विभाजन केलेले असे.

१) दिवाणी कायदे: याच्या अंतर्गत इस्लामाचे धार्मिक कायदे केवळ मुसलमानासाठीच आणि व्यापारासंदर्भात सर्वांना समान कायदा असे.

२) भूमि संबंधी कायदा: अरबांची कर व्यवस्था भारतात सर्वांना लागू करणे.

३) इस्लामी फोजदारी कायदा: धार्मिक कायद्याच्या उल्लंघना संदर्भात हा कायदा होता. हा केवळ मुसलमानांना लागू होता.

४) गैरमुसलमाना संदर्भात: मुसलमान सोडून सर्वांना त्याच्या धार्मिक व व्यक्तीगत कायद्यानुसार त्यांना कायदा लागू असे.

३) न्यायलयाचे प्रकार: सुलतानशाहीच्या काळात पाच प्रकारची न्यायालये होती. सर्व न्याय व्यवस्थेचा प्रमुख न्यायाधिश सुलतान असे. त्यात्था नियंत्रणाखाली न्यायदानाचे काम चालत असे. न्यायदानाच्या कार्यासाठी दिवाण-ए-काझ हे स्वतंत्र खाते होते. पाच प्रकारची न्यायालये म्हणजे पहिली तीन न्यायालये विशिष्ट प्रकारची होती.

१) दिवाणी: फौजदारी खटल्याचे न्यायालय

२) नोकरवर्गाच्या संदर्भातील न्यायालय

३) लष्करी स्वरूपाचे न्यायालय

४) प्रांतिय स्वरूपाचे न्यायालय

५) पंचायत न्यायलय

४) न्याय व्यवस्थेतील अधिकारीः

अ) केंद्रिय न्यायव्यवस्थेतील अधिकरी:

१) सुलतान: सुलतानशाही काळात न्यायसंस्थेचा प्रमुख सुलतान होता. तोच सर्वोच्च न्यायाधीश असे. व्यवहारात सर्व न्यायदानाचे कार्य काझीच्या मार्फत होत असे. कुराण व हदीसच्यानुसार न्यायदान केले जात असे. फौजदारी खटल्याचा निर्णय इस्लाम परंपरानुसार दिला जात असे.

२) काझी-ए-मुमालिक: न्यायदानासाठी दिवाण-ए-काम स्वतंत्र विभाग असे. त्याचा प्रमुख वरिष्ठ काझी म्हणजे काझी-ए-मुमालिक असे. तो सामान्य दिवाणी व फौजदारी खटल्याबाबत मुख्य न्यायाधीश असे. त्याची नेमणूक सुलतान करत असे. सुलतानाचा दरबार आठवड्यातून दोन वेळा भरत असे. त्यामध्ये उच्च स्तरावरील व अपील केलेल्या खटल्याचा निकाल देत असे. सुलतानाला तो राज्याभिषेकांची शपथ देत असे. राज्याचे नियम बनवण्यासाठी सुलतानाला मदत करत असे.

३) पंडित: एखादा खटला हिंदू व्यक्तीगत कायद्याच्या अंतर्गत दिवाणी क्षेत्रातील असेल तर तो खटला पंडिता मार्फत चालवत असे. त्याचा दर्जा मुक्ती समान असे.

४) दिवाण-इ-मझालिमः नोकरवर्गाचा खटला चालवण्यासाठी व कज्जांचा निकाल देण्यासाठी एक स्वतंत्र न्यायालय असे. त्याचा प्रमुख दीवाण-इ-मझालिम हा न्यायाधीश होता.

ब) प्रांतीय न्याय व्यवस्थेतील अधिकारीः सुलतान काळात प्रांतीय न्यायालय चार प्रकारची होती.

१) सुभेदाराचे/प्रातधिकाऱ्याचे न्यायालय

२) काझी-ए-सुबा न्यायालय

३) दीवा ए-सुबा न्यायालाय

४) सदर-ए-सुबा न्यायालय,

१) प्रांतधिकाऱ्याचे न्यायालयः सुभेदार/प्रांतधिकारी हा सुलतानाचा प्रतिनिधी असे. म्हणून त्याचे न्यायालय हे प्रांतातील उच्च न्यायालय असे. खटल्याची सुनावणी एखह करत असे. अपील अंटला काझी-ए-सुबा न्यायालयाकडे पाठवत असे. प्रांतातील इतर न्यायालयाच्या निर्णयाविरुद्ध प्रांतधिकान्याच्या न्यायलयात अपील केले जात असे. त्याच्या निर्णया विरूद्ध केंद्रीय न्यायालयात अपील करणे प्रांतीय न्याय व्यवस्थेत मुक्ती/प्रांताधिकारी, मुन्सिब, पंडित, ददबक हे प्रमुख होते. पहिले तीन अधिकारी केंद्राशी संबंधीत होते.

२) काजी-ए-सुब न्यायालयः या विभागातील न्यायाधिकाराची नेमणूक केंद्रिय काझीकडून सुलतानामार्फत होत असे. प्रांतधिकाऱ्याला प्रशासनाचे काम असल्याने न्यायालय सुरू करण्यात आले. त्याच्या न्यायालयाच्या निर्णया विरूद्ध प्रांतधिकाऱ्याऱ्यांच्या न्यायालयात अपील केले जात असे. हा दिवाणी व फौजदारी खटले चालवत असे. भूमिसंदर्भातील खटले त्याच्याकडे नसे. परगाण्याच्या काजीवर नियंत्रण ठेवणे. त्यांच्या निर्णयाविरूद्ध अपीलांची सुनावणी चालवणे. इक्तांची देखभाल करणे.

३) दीवाण-ए-सुबा न्यायालयः या न्यायालयात केवळ जमिन महसूल संबंधीचे खटले चालवले जात असे. याच्या निर्णयाविरुद्ध प्रांताधिकाऱ्याच्या अथवा केंद्रीय न्यायालयात आपील करता येत असे. जमीन महसूल संदर्भातील निर्णय अमील व इतर महसूल अधिकारी देत असे. त्यांच्या निर्णयाविरुद्ध या न्यायालयात अपील करत असे.

४) सदर-ए-सुबः प्रांतीय न्याय व्यवस्थेतील शेवटचे न्यायालय होय. याचे मुख्य कार्य प्रांतातील धार्मिक कार्याची देखभाल करणे. विद्वान व शिक्षण संस्थांना अनुदान देणे. धार्मिक वाद निर्माण झाल्यास ते सोडवले.

क) स्थानिक न्यायव्यवस्थाः स्थानिक न्यायव्यवस्थेतमध्ये जिल्हा न्यायालय असे शिकदार प्रमुख असे. काजी, कोतवाल, ग्रामपंचायत निर्णय विरूद्ध या न्यायालयात अपील केले जात असे. तालुक्याच्या व शहरात न्यायदानासाठी काझी असे. राजधानी व मोठ्या शहरात कोतवाल हा न्यायदानाचे काम करत असे गावामध्ये पंचायत न्यायदानाचे कार्य करत असे.

उ) मुहतसीबः हा न्यायदानाचा अधिकारी होता. जे खटले सामान्य न्यायालयाच्या अधिकार क्षेत्रात येत नसत व ज्यात संबंधित व्यक्ती गुन्हा कबूल करीत नसे.

***1.* पायदलः** सर्वांत जास्त संख्या पायदळात होती. स्थिर युद्ध लढण्यासाठी पायदळ प्रभावी ठरत असे. यामध्ये बरेच गुलाम असत.

***iii.* तोफखानाः** या विभागात तोफा, दोरूगोळी, येत असे. किल्ले जिंकण्यासाठी व शत्रूपक्षाची सैन्य रचना उद्ध्वस्त करण्यासाठी तोफखाना प्रभावी ठरत असे.

***iv.* आरमारः** सुलतान काळात नाविक दल फार महत्त्वाचे नव्हते. सागरी भागावर आरमार ठेवत असे.

v. किल्ले: किल्ला हा सैन्याची महत्त्वपूर्ण शक्ती व राज्याची सुरक्षा असे. या काळात किल्लाचे महत्त्व अतिशय होते. कारण सतत मोगलाचे आक्रमण होत असे. बलबनने उत्तर-पश्चिम सीमनेवर कम्पिल, पटियाली, भोजपूर येथे किल्ले निर्माण करून शक्तीसाठी रक्षक सेना ठेवली होती. अल्लाउद्दीन खिलजीने या किल्लाचा जीर्णोद्वार केला व नवे किल्ले निर्माण केले. प्रत्येक किल्ल्यावर एक आदेशक किंवा कोतवाल असे. तो किल्ल्याची निगा राखत. किल्ल्यावर अनेक मुफरिद असे. त्याचे स्वरूप इंजीनियरसारखे असे. प्रत्येक किल्ल्यावर काजी किंवा मीरदार असे. किल्ला अतिशय विश्वासपात्र व योग्य मौरदाराच्या ताब्यात असे. किल्ल्यावर एख गुम मार्ग असे. संकटकाळी तेथून सुरक्षित जाता यावे.

३) सैन्यरचना व अधिकारी: सुलतान काळात लष्कराचा कोणीही कायमचा सेनापती नसे. सुलतान स्वतः त्याचा अध्यक्ष व सेनापती असे. प्रत्येक युद्धाच्या वेळी एका सेनानायकाची निवड केली जात असे. त्याचा काळ युद्ध समाप्ती बरोबर संपत असे. सैन्याची व्यवस्था व संघटना रझिया शासन काळात फक्त सेनापतीचा नियुक्ती केलेली होती. सैन्याची व्यवस्था व संघटन करण्यासाठी आरिज-ए मुमालिक व नायब आरिज- ए-मुमालिक हे अतिशय महत्त्वाचे अधिकारी होते. त्यांच्या मार्फत सैनिकांची हजेरी, नोंदी, घोड्यांना डाग देणे, इतर व्यवस्था करणे, अल्लाउद्दीन सदैव युद्धावर नायबला पाठवत असे. त्याचे काम रसद व इतर वस्तूंचा पुरवठा करणे. लुटीचा हिशोब सुलतानाला देणे. आरिज नंतरचा महत्त्वाचा अधिकारी अमीर-ए-आखूर होय. हे पद अतिशय विश्वासातील महत्त्वाच्या व्यक्तीकडे दिले जात. हा जास्त काळ राजधानीत सुलतानाबरोबर असे. सैनिकाजवळ एक घोडा असेल तर त्यास याक आस्प असे म्हणत तर त्याच्याजवळ दोन घोडे असतील त्यास दोन अस्प म्हणत असे. दहा घोडेस्वाराची एक तुकडी असे, त्याचा प्रमुख सरखेल असे. दहा सरखेलावर एक सिपाहसालार असे. दहा सिपाहसालार वर एक अमीर असे. दहा अभिरावर एक मलिक असे. खान हा एक लाख सैन्याचा प्रमुख असे. आरीज-ए-मुमालिक हा युद्धखात्याचा मंत्री असे.

४) लष्कराची संघटना व शरव: सुलतानशाही काळात सैन्याचे व्यवस्थापन अतिशय चांगले होते. घोडदळातील सैनिकांची वेशभूषा, आणि शस्व तुर्की आदेशावर आधारित होते. घोडा, चौगान खेळास समर्थ असे सैनिक आपल्या सुरक्षेतेसाठी कवच व सिर- रक्षक असे. प्रत्येक सैनिकाजवळ दोन तलवारी, एक खंजीर, तुर्की कमान आणि किस्म असे. रकाब व तरकश अश्या दोन तलवारी असे. हत्तीसेन महत्त्वाची असून प्रभावी होती. बलबन एका हत्तीला ५०० घोडे स्वारीच्या समान मानत असे. महमंद तचलकजवळ ३ हजार होते. हत्तीला युद्धार्ये प्रशिक्षण दिले जात. हत्तीचा उपयोग सैनिक, लाकूड, सामान वहातुकीसाठी करत असे. हत्तीची देखभाल करण्यासाठी शहना-ए-फील अधिकारी असे. पायदल सेनेला पायक म्हणत असे.

सुलतान काळात विविध प्रकारची शस्त्र होती. अग्निबण, भाले, स्फोटक पदार्थ, तोफा (संग- ए-मगरिबि) इ. शस्त्र शत्रूवर मार करण्यासाठी असे. त्याच प्रमाणे तलवार, भाला, खंजीर सुरंग इ. युद्धात उपयोग केला जात असे.

५) युद्ध संघटना व्यवस्था: युद्धाच्या वेळी रसद व इतर व्यवस्था बजारोमार्फत केली जात होती. सुलतानाची युद्धनिती परंपरागत होती. युद्ध क्षेत्राची निवड करताना भूप्रदेश, हवा, सूर्य याची काळजी घेत असे. सैन्याची मध्य, उत्तर, दक्षिण म्हणजे भागात व हरावल व चन्दावळच्या स्वरूपात नियोजन केले जात असे. जेव्हा सुलतान स्वतः युद्धाचे नेतृत्व करतो. तेव्हा तो मध्यभागी असे सभोवती उलेमा वर्ग असे. त्याच्या मागे- पुढे धनुर्धारी असे. सर्वांत आघाडीवर हत्तीची तुकडी असे. त्याच्यानंतर घोडेस्वार, त्यानंतर पायदल सैनिक असे. त्यांच्यामध्ये मोकळी जागा असे, त्यातून घोडेस्वार जाऊन शत्रूवर आक्रमण करत असे.

वजीक (स्काऊट) सेना महत्त्वाची असे. हे लष्कराचे डोळे होते. ते गुप्तपणे फिरत असे. शत्रू पक्षात जाऊन बातमी मिळवणे. हे त्यांचे कार्य होते. लष्कराबरोबर एक दवाखाना असे. सुलतानाजवळ दोन प्रकारचे ध्वज असे.

१) डाव्या पक्षात काळा रंगाचा ध्वज, तो अब्बासिद खलिफाचा प्रतिक होता. २) उजव्या पक्षात लाल रंगाचा ध्वज, तो घोरीचा प्रतिक होता. कुलूबउद्दीन ऐबकने ध्वजावर नव-उदिन चंद्र, परदार, साप, सिंहाची आकृती कोरली होती.

फिरोजशहाच्या ध्वजावर परदार साप कोरलेला होता. गिवासुद्दीन तुघलक व नासिरूद्दीन खुशरावने माशाचे चित्र कोरले होते. तधलकाच्या काळात एका खानाला ७ व एका अमीराला ३ ध्वज दिले जात असे.

६) पोलिस व्यवस्थाः सुलतानकाळात पोलिस व्यवस्था कोतवालाकडे सोपवलेली होती. केंद्रिय व प्रांतीय राजधानी, मोठ्या शहरात शांतता राखणे हे काम होते. शहरात चोऱ्या, दंगे, धोके होऊ नये, यासाठी रात्री गस्त घालणे राजमार्गावर पहारा देणे इ. कामे करावी लागत. साम्राज्यात सर्वत्र गुप्तहेरांचे जाळे असे. सर्वप्रकारची माहिती सुलतानाला देणे. सुलतान काळातील प्रशासन व्यवस्थेचे स्वरूप अशा प्रकारचे होते. प्रत्येक क्षेत्रात सुलतानाचा शब्द हाच शेवटचा मानला जाई.

सुलतानशाही काळातील सुलतान, त्यांचे कार्य यांचा अभ्यास केल्यावर या काळातील राजकीय प्रशासन कसे होते, याचा अभ्यास करणे तेवढेच महत्वाचे ठरते. सुलतान काळात केंद्रीय व्यवस्था ही सर्वात उच्च दर्जाची मानली जात होती व या व्यवस्थेचा मुख्य सुलतान असे व त्याच्या हाताखाली विविध प्रांतावर नियंत्रण करण्यासाठी प्रांतीय प्रशासन होते. यातही विविध विभागांकडून प्रांताची कामे व नियंत्रण केले जाई. इक्कापद्धत ही प्रांतांवर लादलेली होती. शेवटचे प्रशासन म्हणजे स्थानिक प्रशासन ज्यात नगर व ग्राम प्रशासनाचासमावेश होत असे. प्रशासन व्यवस्थेतील महत्वाचे इतर घटक म्हणजे महसूल व्यवस्था, न्यायव्यवस्था, सैन्यव्यवस्था, सुरक्षाव्यवस्था, पोलीसव्यवस्था या सर्वांचा अभ्यास या प्रकरणाच्या दृष्टीने महत्वाचा ठरतो.

मोघलकालीन प्रशासन :-

प्रस्तावना

मध्ययुगीन इतिहासामध्ये मोगलांचा कालखंड अतिशय महत्त्वाचा होता. त्यांनी सुमारे पाचशे वर्ष भारतावर राज्य केले, विशाल साम्राज्य, कार्यक्षम प्रशासन यंत्रणा, आर्थिक संपन्नता ही या काळाची वैशिष्ट्ये आहेत. १५२६ ते १७०७ हा काळ अतिशय प्रभावी काळ होता. मोगल साम्राज्याचे प्रशासन हा अभ्यास महत्त्वाचा आहे. मोगल प्रशासनासंदर्भात माहिती देणारी अनेक साधने आहे. अबुलफजलचा ऐने-अकबरी, मुतमदखानचा इक्बालनामा, अब्दुल हमीद लाहोरीचा पादशाहनामा, बदायुनीचा मुन्तखबुल तवारीख, निजामउद्दीनचा तबकात-इ-अकबरी इ. समकालीन ग्रंथाच्या आधारे प्रशासनाचे स्वरूप समजते. दस्तुर उल आलम सारखे दप्तर आणि मोगल सुभेदारांचा व अन्य अधिकाऱ्यांचा पत्रव्यवहार याच्या आधारे प्रशासनाचे बारकावे लक्षात येतात. मोगल काळात अनेक पाश्चात्य प्रवाशी आले. त्यांनी आपल्या प्रवास वर्णनात अनेक घटना नोंदल्या आहेत. सर थॉमस रो, हॉकीन्स, मनुची, बर्नियर इ. च्या वृत्तांतामधून प्रशासनाची माहिती मिळते. पोर्तुगिज, डच, पत्रव्यवहारातून प्रशासनाची माहिती मिळेत. यदुनाथ सरकार यांच्या मते, "मोगल शासन व्यवस्था म्हणजे हिंदुस्थानच्या भूमीत रुजली गेलेली अरबी व फारसी यांची मिश्र शासनव्यवस्था होय. डॉ. ईश्वरी प्रसाद यांच्या मते "मोगल साम्राज्याची शासन पद्धत मध्ययुगीन काळाच्या अभ्यासासाठी महत्त्वाची आहे. शिवाजी महाराजांनीही सर्वप्रथम महाराष्ट्रात काहीअंशी ह्याच शासन पद्धतीने अनुकरण केले." मोगलांच्या शासन व्यवस्थेवर विदेशी प्रभाव होता. ग्रामीण शासन व कर पद्धती ही भारतीय होती. संन्य व्यवस्था तुर्की प्रणालीची होती. त्यांचा उत्तराधिकाराचा नियम निश्चत नसल्याने, गादी प्राप्तीसाठी रक्तरंजित संघर्ष होत होते. मोगल प्रशासनाचे तीन विभागात विभाजन केलेले होते. अ) केंद्रिय । मध्यवर्ती प्रशासन) प्रान्तीय प्रशासन क) स्थानिक प्रशासन

मोगलांची केंद्रिय / मध्यवर्ती प्रशासन व्यवस्था

१) बादशहाचे अधिकार व दिनचर्या, कुराणाच्या वचनाप्रमाणे मुस्लिम राज्यकर्ता हा इस्लामी जनतेचाच शासक असतो. केंद्रिय प्रशासनाचा मुख्य व सर्वेसर्वा होता. त्याचे अधिकार अनियंत्रित व अमर्यादित होते. राज्याचा सर्वोच्च सेनापती व न्यायाधिश होता. राज्यकर्ता जुलमी व धर्माची तमा न बाळगणारा असेल तर त्याला पदच्यूत करत असे. बाबर, हुमायून यांनी इस्लामी राजनितीला अनुसरूनच राज्ययंत्रणा निर्माण केली. परंतु अकबराने सर्व प्रजेचा सम्राट

म्हणून मान्य केले होते. अबुल फजलच्या मते, शस्त्रधारणा व राज्यविस्तार हे सर्व राजसिंहासन आणि राजमुकूटाच्या शोभेकरता नसून प्रजापालनासाठी आहे, अशी अकबराची भूमिका होती. शहाजहानच्या काळात सहिष्णू धोरणाला तडा गेला. औरंगजेबच्या काळात पुन्हा कडव्या इस्लामी धोरणाचा शासन व्यवस्थेत अवलंब झाला. मोगल राज्यपद्धतीमध्ये वारसा नियमाचा अभाव होता. त्यामुळे सिंहासन प्राप्तीसाठी अनेक बंड, कट-कारस्थाने, वारसायुद्धे इ. घटना घडल्या होत्या. अकबराचा भाऊ मिर्झा हकीमने सत्ता हस्तगत करण्याचा प्रयत्न केला. जहांगिरने अकबरविरूद्ध तर खुसरो व शहाजहानने जहांगिर विरूद्ध बंड केले. औरंगजेबने राजपदासाठी भावाशी युद्ध केले.

मोगल बादशहांनी खलिफाचे सर्व श्रेष्ठत्व मान्य केले नाही. अकबराने उलेमांचे वर्चस्व मान्य केले नाही. १५७९ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या महजरमध्ये उलेमा त्याचे विचार आपल्यावर लादू शकणार नाहीत, असे अकबराने स्पष्ट केले. मुस्लिम न्यायपंडितांनी लावलेले कायद्याचे अन्वयार्थ आपल्याला बंधनकारक नाहीत, असे अकबराचे मत होते. अबूलफजल, म्हणतो की, राजपद म्हणजे परमेश्वरापासून निर्माण झालेला प्रकाश, सूर्यापासून येणारे किरण आहेत. राजा हा ईश्वरी अंश आहे. ही हिंदूची कल्पना व राजाचे अधिकार ईश्वरीवरदान आहेत, ही युरोपीयन राष्ट्राची कल्पना यांचा संयोग अकबरकालीन मोगल राज्यव्यवस्थेमध्ये दिसतो. मोगल सम्राट सिंहासनारूढ होताना, राज्याभिषेक करून घेत असत. राज्याभिषेक दिवस राजधानीमध्ये साजरा होत असे. फक्त अकबराचा राज्याभिषेक पंजाबमधील गुरुदासपूर येथे झाला. राज्याभिषेकप्रसंगी नवे नाव किंवा बिरूद धारण करण्याची प्रथा होती, सलीमने जहांगीर, खुर्रमने शहाजहान, औरंगजेबने आलमगीर अशी नावे व बिरूद धारण केले.

बादशहाची दिनचर्याः

मोगल सम्राटाची दिनचर्या समकालीन साधनामधून आढळते. झरोकादर्शन, दिवान-इ-आम. घुसलखाना यासाठी बराच वेळ त्यांना द्यावा लागत असे. झरोका दर्शनाची पद्धत अकबराने सुरू केली. आग्रा किंवा दिल्ली येथे सम्राटाचा मुक्काम असेल या ठिकाणी प्रतिदिनी सकाळी बाले किल्ल्याच्या पूर्वेकडील तटाच्या दर्शनी खिडकीमध्ये सम्राट उपस्थित होत असे, त्यावेळी लोकाच्या तक्रारी, अडीअडचणी आणि समस्या समजावून घेत असे. संध्याकाळी झरोक्यातून प्राण्याच्या झुजी, दरवेश्याचे खेळ मनोरंजनाचे प्रकार बादशहा पहात असे. झरोका दर्शनानंतर दिवाण-इ-आम दरबार भरत असे. सम्राटाचा दरबार प्रवेश होते वेळी विशिष्ट प्रकारचे वाद्यसंगीत वाजवत असे. दिवान-इ-आम मध्ये मीर-इ-तुझक अर्ज-इ-मुकर्रर हे अधिकारी दरबाराची व्यवस्था पहात असत. प्रांतिक सुभेदार व इतर अधिकाऱ्यांच्या पत्रांचे वाचन, त्यावर विचार विनिमय होत असे, विशिष्ट प्रसंगी बादशहा नजराणे स्वीकारीत असे. ईंट, दसरा हा सण दिवाण-इ-आम मध्ये थाटाने साजरे होत असत. बाढदिवसासारख्या प्रप्सगी मोगल सम्राट सुवर्णतुला करीत असे. ही पद्धत हिंदुकडून उचलली होती. तर शुक्रबारी पालखीत बसून बादशहा जामा मशीदीमध्ये प्रार्थनेसाठी जात असे. झरोका दर्शन, बाधासगीत पद्धत औरंगजेबने बंद केली. त्यामुळे तो सकाळच्या वेळीही दिवाण-इ-आम मध्ये व्यतीत करीत असे.

विशिष्ट प्रकारचा आणि विशेष महत्त्वाच्या गोष्टीवर चर्चा करण्यासाठी घुसलखाना हा दरबार होता. दिवाण-इ-आम दरबार बरखास्त झाल्यावर हा दरबार भरत असे. अतिशय गुप्त व गंभीर स्वरूपाच्या प्रश्नावर चर्चा होत असल्यामुळे, महत्त्वाच्या व विश्वासातील अधिकाऱ्यांनाच या दरबारात प्रवेश होता. अनधिकृतपणे एखाद्याने प्रवेश केल्यास त्यास कडक शिक्षा होत असे. घुसलखान्यात प्रवेश करणाऱ्यावर नजर ठेवण्यासाठी एक खास अधिकारी असे. दिवाण-इ-आममध्ये एखाद्या विषयाची चर्चा अपूर्ण राहिली असल्यास व सम्राटाची सहमती असल्यास त्याची चर्चा होत असे. मोहिमेवर जाणाऱ्या लष्करी अधिकाऱ्याऱ्यांना महत्त्वाच्या सूचना या दरबारात दिल्या जात. प्रांतिय सुभेदारांना राजकीय दृष्ट्या महत्त्वाच्या सुचना बादशहा या दरबारातून देत असे. धार्मिक स्वरूपाच्या चर्चा केल्या जात असे. जहांगिरच्या काळात याचे रूपांतर मद्यखान्यामध्ये झाले.

दर बुधवारी सम्राट दिवाण-इ-आम या दरबाराचे रूपांतर न्यायालयात करीत असे. स्वतः श्रेष्ठ न्यायाधीश बनत. न्यायालयाचे अधिकारी महत्त्वाचे खटले सम्राटपुढे चालवत असे. रुढी, संकेत प्रमाणे बादशहा न्यायदान करीत

असे. श्री. दिल्लीश्वरी वा जगदीश्वरो म्हणून राजांची स्तुती केली जात असे. सरदारमंडळी राजवाड्या भोवती फेऱ्या मारून सलामी देत असे. त्याला तस्लीम किंवा कुर्निस असे म्हणत. श्री. एस. आर. शर्मा यांनी म्हटले की. "मोगलांनी शासनव्यवस्था अशा तन्हेने निर्माण केली होती की, ज्यामुळे ते भारतीय प्रजेचे चाहते बनले. मोगल सम्राटानी प्रजेशी निकटचा सबंध स्थापण्याचा प्रयत्न केला होता. प्रजेची गाऱ्हाणी ऐकून तिच्या अडचणी दूर करण्याचा प्रयत्न करीत असत. "

२) केंद्रिय प्रशासनतील मत्रीमंडळ / अधिकारी:

केंद्रिय प्रशासनामध्ये सम्राटाला मदत करण्यासाठी व कामकाजरराठी वेगवेगळे अधिकारी नेमलेले होते. सर्व अधिकारी सम्राटाला जबाबदार होते. त्यांचा निर्णय / सल्ला सम्राटाला बंधनकारक नव्हता, केंद्रिय शासनामध्ये ४ ते ६ प्रमुख अधिकारी होते. औरंगजेबच्या वेळी ८ अधिकारी होते. मोन्सर्टच्या मते कधी-कधी सम्राट अधिकाऱ्याच्या निर्णयानुसार आपला निर्णय बदलत असे. परतु अधिकारी सम्राटाला कोणती बाढ मान्य करण्यास तयार करत तसे, मोगल केंद्रिय प्रशासनात नऊ खाती प्रमुख होती. १) राष्ट्रीय उत्पन्न व महसूल २) शाही भावार ३) लष्कराचा खर्च आणि सैन्याचा पगार ४) दिवाणी व फौजदारी कायदा (५) धार्मिक बाबी ६) समाजाची नीतिमता ७) तोफखाना ८) टपाल व्यवस्था ९) चलन. या नऊ खात्यांचा कारभार संभाळण्यासाठी जबाबदार अधिकारी असे. हे अधिकारी लष्करी अमलदारही असे. मोगल प्रशासनाचा शिल्पकार अकबर हाच मानला जातो. केंद्रीय प्रशासनातील अधिकारी पुढील प्रमाणे-

१) बजीर किंवा दिवाण:

मोगल काळातील प्रधानमंत्र्याला बजीर, वकील, वकील-ए-आला किंवा वकील-ए-मुतलक इ. नावाने ओळखले जाते. सन्नाटानंतरचा सर्वात महत्त्वाचा अधिकारी असे. तो बित्त महसूल विभागाचा प्रमुख असे महसूल विभागाचा प्रमुख म्हणून त्याला दिवाण ही संज्ञा होती. अकबराच्या काळात पतप्रधानाला वकील ही संज्ञा होती. अर्थखाते संभाळणाऱ्या अधिकाऱ्याला वजीर म्हटले जात असे. अकबराच्या नंतर त्याला तोच अधिकार प्राप्त झाला. बादशहाच्या वतीने हुकूमनामे काढणे नवीन प्रदेशाची व्यवस्था लावणे, महसूल वसुलीच्या संदर्भात प्रांतीय अधिकाऱ्यांना मार्गदर्शन करणे, प्रशासनावर लक्ष ठेवणे व सैनिक मोहिमेत सामिल होणे, जनकल्याणाचे कार्य करणे इ. कामे करावी लागत. बादशहाच्या दरबारात त्यास मान असे, घुसलखात्यातही प्रवेश असे. वजीरासाठी स्वतंत्र कचेरी व स्वतःचा शिक्का होता. बजीराच्या मदतीसाठी अकबराच्या काळात नायब दिवाण पद निर्माण करण्यात आले. पुढे नायड दिवाण ऐवजी दिवाण-इ-खालसा (शाही जमिनीचा अधिकारी) दिवाण-इ-तनखा (पगार अधिकारी) असे दोन अधिकारी दिवाणाला सहाय्यक म्हणून नेमण्यात आले. औरंगजेबच्या मृत्युनंतर दिवाण आपले अधिकार प्रभावीपणे गाजवू लागला.

२) मीरबक्षी:

मोगल प्रशासनामध्ये मीरबक्षी हा सैन्यमंत्री होता. मनसबदारांच्या पगाराची पत्रके तयार करणारा व वाटपाची व्यवस्था करणारा अधिकारी होय. त्याचे प्रमुख कार्य सैनिक भरती करणे, त्याच्या परीक्षा घेणे, सैनिकाची यादी सम्राटाला देणे, घोड्यांची पहाणी करणे, शाट्टी महालाच्या सुरक्षतेसाठी पहारेकरी नियुक्त करणे, युद्धात सैन्याचे नेतृत्व करणे, किल्ल्याचे रक्षण करणे सैनिकी अधिकाऱ्याचे वेतन देणे, मनसबदारांचे संघटन टिकरण, कामात कुचराई केल्यास मनसबदाराला समज देणे, युद्ध मोहिमांचा आराखडा तयार करून अधिकाऱ्याकडून घेणे व सम्राटाची मान्यता मिळवणे, सैन्याला सर्वप्रकारची मदत पुरवणे इ कामे करावी लागत असे. राजधानीच्या बाहेरील सर्व अखबारनवीस । (वार्ताहर). राजधानीतील तोफखान्याचे अधिकारी, गजदलाचे प्रमुख, लढाऊ नौकांचे प्रमुख हे सर्व मीरबक्षीच्या नियत्रणाखाली असत. मीरबक्षीला स्वतंत्र कचेरी होती, मोहिमेवर बादशहा असेल तर मीरबक्षीस मोहिमेबर जावे लागत असे.

३) खान-इ-सामा / खानेसामान / मीर सामानः

शाही भांडारगाराचा प्रमुख म्हणजे खाने सामा होय. राजवाड्याला लागणाऱ्या सर्व वस्तुची देखभाल व तरतुद करण्याचे काम त्याच्याकडे होते, सम्राटाकडून अमीर-उमराबाना जी बक्षिस दिले जाते त्याची निवड करणे, शाट्टी इमारत, उद्याने, कारखाने, शिकारखाने यावर नियंत्रण ठेवणे, व्यापार-उद्योगधंदे या खात्याचा कारभार साभाळणे. उत्पादित वस्तूचा प्रचार करून, परदेशी व्यापार वाढवणे, व्यापार वाढीसाठी दळणवळणाच्या सोयी करणे, रस्ते वाहतूक योग्य प्रकारे चालवणे इ. कामे कराबी लागत. त्याच्या मदतीसाठी दिवाण-इ-बयुतत नावाचा अधिकारी असे.

४) सद्र-उस-सूद्रः

मोगल काळातील न्यायखात्याचा प्रमुख व धर्मार्थ विभागाचा प्रधान होता. त्याला सदरे जहाँ किंवा सदरे कुल असे म्हणतात. हा बादशहाचा मुफ्ती किंवा कायदेपदित होता. राज्याच्या धार्मिक बाबी त्याच्याकडे होत्या, त्याचे प्रमुख कार्य इस्लामी शिकवणीचा प्रसार करणे, मुस्लिम विद्वान, सुफियो, विद्यार्थ्यांना अनुदान देणे, सम्राट अन्य अधिकाऱ्यांना कुरणाच्या नियमाचे पालन करण्यास लावणे, धर्म, दान संदर्भात सम्राटाला सल्ला देणे, प्रांतीय सदरच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवणे.

साम्राज्यातील सर्व काझी, मुफ्ती, मुहतसीब आणि जिझिया कर वसूल करणारे अधिकारी याच्यावर नियंत्रण ठेवणे, न्यायधिशाच्या नेमणुका करणे इनाम जमिन देताना बादशहाला सल्ला देणे, धर्मादाय देणग्या देताना बादशहा सदरशी चर्चा करत असे. अकबराने प्रत्येक प्रांतासाठी स्वतंत्र सदर नेमण्याचा प्रघात सुरू केला, सदरला स्वतंत्र कचेरी होती. तो महत्त्वाच्या खटल्याचा न्याय निवाडा करत असे.

५) मुहतसीब :

समाजाच्या नीतितत्वानुसार दर्जा राखण्याचे कार्य मुहतसीद्र या अधिकाऱ्याला करावे लागत असे. इस्लामी नीतितत्वानुसार मुस्लीम जनतेचे वर्तन असावे, यासाठी हा अधिकारी कार्यतत्पर राहत असे. कुराणाच्या नियमांचे उल्लंघन करणाऱ्याला दंड करत असे. रमजानचे उपवास, ईदची प्रार्थना यावर देखरेख करत असे. दारूचे अड्डे कुंटणखाने यावर धाडी घालून प्रतिबंधात्मक उपाययोजना करत असे. राजधानीच्या शहरातील मशिदी, दर्ग मावर देखरेख करत असे. औरंगजेबच्या काळात नीतिनियमामध्ये कडवेपणा जास्त आला व वाद्यासंगीत निषिद्ध, दाढीचा आकार प्रमाणात असावा, व्यापाप्यावर लक्ष ठेवणे इ. कामे करत असे. डॉ. ए. एल. श्रीवास्तवच्या मते "मुहतसिबचे काम म्हणजे शराब, भांग, मादक द्रव्ये पिणे, जुगार खेळणे यापासून समाजाला रोखणे. तो मुसलमानांना दंड करत असे की. जो इस्लाम धर्माच्या विरोधात विचार करतो. पैंगबरावर अविश्वास दाखवतो आणि पाच वेळा नमाज व रोजाचा त्याग करतो.

६) बयुततः

मरण पावलेल्या व्यक्तीची स्थावर व जंगम मालमत्ता मोजण्याचे व नोंदपत्रक करण्याचे काम उयुतत हा अधिकारी करत असे. मालमत्तेच्या मोजणीनंतर सरकारची थकबाकी बसुल करून, उरलेली मालमत्ता कायदशीर वारसाकडे सुपूर्त करणे, शाही कारखान्याच्या आवश्यक लागणाप्या वस्त पुरवठा करणे,

७) मीर आतिश :

मीरबक्षीच्या नियंत्रणाखाली तोफखान्याची व्यवस्था पहाणारा अधिकारी म्हणजे मीरआतिश होय. तोफखान्याला विशेष महत्त्व असल्याने स्वतंत्र खाते व अधिकारी नेमण्यात आला. राजधानीच्या तटबंदी व बालेकिल्ल्याच्या संरक्षणासाठी तोफाची रचना व व्यवस्था करण्याचे काम करावे लागत असे. महत्त्वाच्या मोहिमांच्या प्रसंगी मीर आतिश हजर असे.

८) दरोगा-इ-डाकः

हा टपाल खात्याचा प्रमुख अधिकारी. टपालांची जलदगतीने वाहातूक करण्यासाठी खास नोकरबर्ग नेमण्यात आला होता. वहातूकीसाठी घोड्यांचा उपयोग करण्यात येत असे. विशिष्ट अंतरावर डाकचौक्य स्थापन केलेल्या असे.

९) मीर बहरीः महसूल खात्याचा चिटणीस होता,

१०) मीर-ए-बहरः

हा जलसेनेचा प्रधान अधिकारी होता, शाट्टी नौकाचे देखभाल करणे, त्याचे प्रमुख कार्य होते.

११) मुस्तौफीः

हिशोब तपासणीचे काम करत असत. राज्याच्या उत्पानाचे आय-व्ययचा निरिक्षक होता.

१२) मीर अर्जः

बादशहापुढे विनंतीसाठी पाठविणाऱ्या अर्जाचा पाहणी करणारा अधिकारी होय.

१३) मीर-ए-बर्रः

जंगलाचा अधिकारी होता.

१४) वाकिया-नवीसः

हा शाही दरबाराचा वृत्तलेखक होता. हा राज्यातील सर्व बातम्या केंद्र प्रशासनाला अवगत करत होता. मोगल काळातील केंद्रिय प्रशासनाची प्रशसा करताना फादर मानसरेटने लिहिले आहे की, 'बादशहाचे सरकारी अधिकारी आणि न्यायाकडे कार्य विशेष लक्ष होते. तथापि कोणत्याही कर्मचाऱ्याऱ्यांनी चुका किंवा दुर्व्यवहार करताच त्याला गंभीर शिक्षा दिली जात." मुजूमदार, रायचौधरी यांच्या मते "आधुनिक अर्थाने मोगल प्रशासनामध्ये कोणीही मंत्री नव्हते. मंत्री न म्हणता त्याचा आढावा घेणे आवश्यक आहे. ते संपूर्ण सम्राटाच्या इच्छावर अवलंबून होते. की, त्याचा निर्णय स्वीकारणे की न स्वीकारणे."

प्रांतिक शासन व्यवस्था

बाबराने मोगल सत्तेची स्थापना करून, वेळेप्रसंगी सुलतान शाहीच्या काळातील प्रांतिय शासन व्यवस्था कायम ठेवली. हुमायूननेही त्यात कोणताही बदल केला नाही. शेरशहाने प्रांतिक शासनव्यस्थेत चांगले बदल केले. त्याच्या सुरी घराण्याचा शेवट झाल्यावर पुन्हा जुनी प्रांतिक शासन व्यवस्था सुरू करण्यात आली. अकबराने प्रांतिक शासन व्यवस्थेला नवा आकार व दिशा दिली. त्यामध्ये अकबराने राज्य विस्तार वाढवून साम्राज्याचे पारा भाग केले. त्याबर प्रांतिक सुभेदर नेमले. अकबराच्या काळात १५, जहांगीराच्या काळात १७. शहाजहानच्या काळात १२ आणि औरंगजेबाच्या काळात २१ प्रांताची संख्या होती. प्रांतीय प्रशासनात्तील प्रमुख अधिकारी पुढीलप्रमाणे-

१) सुभेदारः

उत्तर भारतामध्ये प्रत्येक सुभ्यावर / प्रांतावर स्वतंत्र सुभेदार नेमण्याचे धोरण अकबराने स्वीकारले. ज्या सुभेदाराकडे एकापेक्षा जास्त प्रात असतील, त्याच्या मदतीसाठी नायब नेमण्यात आला, प्रांताच्या / सुभ्याचा प्रमुख अधिकारी म्हणजे सुभेदार होय. त्याला साहिब- इ-सुमा किंवा नाहीम / नाजिम किंवा सिपहसालर असे म्हणतात. शांतता, सुव्यवस्था राखण्यासाठी जबाबदारी त्याच्यावर होती. तो सम्राटाला प्रत्यक्ष जबाबदार होता. मुलकी व लष्करी दोन्ही प्रकारचे अधिकार त्याला पार पाडावी लागत असे. बंडाचा बिमोड करणे. माडलिकाकडून खडणी वसूल करणे, न्यायदान करणे,

व्यापार उद्योगाचा बिकास करणे, लोकांचे कल्याण करणे, शेतसारा एकत्रीत करणे, इ. कामे त्याला करावी लागत असे. त्यास बादशहाच्या परवानगी शिवाय युद्ध, तह करता येत नसे. तो प्रांतिय राजधानीत डामडौलत राहत असे. त्याच्या कचेरीचे स्वरूप राजवाड्यासारखे होते. युरोपीयन प्रबासी लिहितात की. "मोगल सुभेदारांच्या कचेऱ्या युरोपातील राजांच्या दरबारापेक्षा भपकेबाज असत. सुभेदार हा एक मनसबदार होता. डॉ. ए. एल. श्रीवास्तवच्या मते, 'सुभेदाराला सुचना दिली जात असे. की सैन्य सुसज्ज ठेवणे सताना मदत व शेतकप्याचे रक्षण करणे, शेतीच्या प्रगतीमध्ये कार्य करणे. त्याचे प्रमुख कार्य म्हणजे आपल्या क्षेत्रातील महसूल गोळा करणे.

२) दिवाणः

प्रत्येक प्रांतासाठी दिवाण हा वित्त विभागाचा प्रमुख असे. त्याची नेमणूक केंद्रिय दिवाणाच्या सुचनेनुसार सम्राटाकडून होत असे. केंद्रिय दिवाणाच्या सुचनेनुसार काम करावे लागते. प्रांताचा महसूल गोळा करणे, शेतसारा ठरवणे, तो गोळा करणे, विक्रीवर अबकारी कर, रहदारी कर इ. सरकारी कर गोळा करणे, हिशोब ठेवणे. शेती लागवडी खाली आणणे, उत्पन्न वाढवणे, तगई कर्ज वसूल करणे, कामचुकार अमीलाना समज देणे, आपल्या काचा अहवाल केंद्रिय दिवाणाला देणे. इ. कामे करावी लागत असे. अनेकवेळा सुभेदार-दिवाण याच्या वाद होत असे. आर्शदखानाला १६६५ मध्ये काबूलच्या दिवाणपदाबरोबर नायब सुभेदारचे पदट्टी दिले.

३) बक्षी:

केंद्रिय मीर बक्षीच्या सुचनेनुसार बादशहाकडून प्रातिय बक्षीची नेमणूक होत असे. सुभेदाराच्या प्रत्यक्ष बर्चस्वाखाली काम करत असे. प्रांतातील लष्करभरती, शिस्त, पगार वाटप, अश्वदल, पायदळाची पाहणी करणे, इ. त्याला कामे करावी लागत. युद्ध मोहिमावर जाणे. त्याला त्याची माहिती केंद्राला पाठवणे अनिवार्य होते.

४) दिवाण-इ-बयुततः

प्रांतामध्ये सरकारी इमारतींची देखभाल करण्यासाठी दिवाण-इ-बयुतत हा अधिकारी असे. राजरस्ते. शाही इमारती, सार्वजनिक इमारती, सरकारी कचेऱ्या, उद्याने यांची पहाणी करणे, त्यातील दुरूस्ती व नवीन बाधकामाची योजना तयार करणे. इ. कामे दिवाण-इ-बयुततला करावे लागत असे. बादशहाने प्रांताला भेट दिली तर त्याची सरभराई करण्याची जबाबदारी पार पाडावी लागत असे.

५) सदर व काजी:

सदर हा धर्म विभागाचा प्रमुख असून, केंद्रिय सदरच्या सुचनेनुसार सम्राटामार्फत त्याची नेमणूक केली जात असे. त्याच्यावर सुभेदार, दिवाण यांचे नियंत्रण नसे. केंद्रिय सदर प्रमाणेच त्याचे कार्य असे धार्मिक व सार्वजनिक कारणासाठी दान किंवा इनाम दिलेल्या जमिनीची देखभाल करण्याचे काम सदरला करावे लागत. प्राप्तीय काझी, व मीर आदिल हे त्यांच्या नियंत्रणाखाली कार्य करीत असे. सदरला स्वतःची कचेरी असे. धार्मिक कारणासाठी जमिनी इनाम देण्याचा अधिकार होता. काजी हा न्याय विभागाचा प्रमुख होता. त्यो कार्य फौजदारी खटल्याचा निर्णय करणे, आपल्या नियंत्रणाखाली काजीच्या कार्याच निरिक्षण करणे.

(६) कोतवालः

प्रांताची राजधानी मोठी व महत्त्वाची शहरे येथील प्रमुख अधिकारी म्हणजे कोतवाल होय. ऐन-अकबरी या ग्रंथामध्ये कोतवालाच्या कार्याचा तपशील दिलेला आहे. त्याची नेमणूक केंद्राकडून होत असे. तो नगराचा प्रमुख पोलिस अधिकारी होता. शहरात शांतता सुरक्षितता राखणे, रात्री दक्षता पथक घेऊन शहरातून फेरफटका मारणे, शहरातील घरे, इमारती माच्या नोंदी ठेवणे. बाजारातील वजन मापाची पाहाणी करणे, बेवारशी नागरिकाच्या मालमतेची मोजदाद करण्याची व्यवस्था करणे, लहान-मोठ्या गुन्ह्यांची चौकशी करणे. तुरुंगाची व्यवस्था पाहाणे इ. कामे त्याला करावी

लागत असे. शहरातील गुप्तहेर त्याच्या निमंत्रणाखाली काम करीत असत. त्याच्यासाठी स्वतंत्र कचेरी असे. हुशार, चाणाक्ष व अनुभवी माणसाची कोतवाल पदावर नेमणूक होत असे. अबुल फजलच्या मते "या पदासाठी अगदी योग्य व्यक्ती नेमली जात असे ती ताकदबान, हुशार, अनुभवी, क्रियाशील, धूर्त व परोपकारी असे.

७) वाकिया-नवीसः

यांच्याकडे प्रांतातील पत्रव्यवहार व गुप्तहेर विभागाची जबाबदारी असे. सर्व शासकीय पत्रव्यवहार तो सांभाळत असे. हेराकडून प्राप्त झालेली माहितीचा अहवाल बादशहाकडे पाठवणे, हेर व बातमीव्दारांच्या नेमणुका करणे. इत्यादी महत्त्वाचे कार्य त्यास पार पाडावे लागत.

८) अमीलः

प्रांताचा महसूल वसूल करणारा अधिकारी म्हणजे अमील होय. हाताखालील अधिकाऱ्यांच्या मदतीने सर्व महसूल वसूल करणे. त्याचा हिशोब ठेवणे, पडिक जमिनी लागवडीखाली आणणे, शेतजमिन मोजणी करणे. इ. काम करीत असे. मुकादम व पटवारी हा महसूल अधिकाऱ्याजवळच्या वह्या तपासण्याचा अधिकार त्याला होता, सर्व कामाचा अहवाल केंद्राकडे महिन्यात पाठवणे, त्यास बंधनकारक होते.

९) ठाणेदारः

प्रांतात लष्करी महत्त्वाच्या ठिकाणी ठाणेदार अधिकारी असे. त्याच्यावर बादशहाचे निमंत्रण होते. बर्नियरच्या मते, प्रातिय शासक बड़े असून अत्याचारी बनले होते. त्याच्या विरुद्ध प्रजा तक्रार करू शकत नव्हती. 'डॉ.ए.एल. श्रीवास्तव लिहितात की. औपगजेब कठोर व योग्य शासक होता तरीपण, प्रांतिय शासन व्यवस्था अस्तव्यस्त होती. कारण २५ वर्ष तो दक्षिण भारतात लढत होता. त्यामुळे मध्यवर्ती शासन व्यवस्था कमजोर बनली होती.

स्थानिक प्रशासन व्यवस्था

मोगल काळात स्थानिक प्रशासन व्यवस्थेमध्ये सरकार (जिल्हा) तहसील (परगण) आणि मौजा (ग्राम) हे तीन विभाग येतात. त्या प्रत्येक विभागावर स्वतंत्र अधिकारी असत.

अ) सरकार किंवा जिल्हा प्रशासनः

प्रांताचे विभाजन जिल्हा किंवा सरकारमध्ये केलेले होते. अकबराच्या काळात १०५ जिल्हे होते. शिकदार, अमलगुजार, बितिकची, पोतदार इ. अधिकारी होते.

१) शिकदार किंवा फौजदारः

हा जिल्ह्याचा प्रमुख अधिकारी असे, त्यास जिल्हाधिकारी म्हणत. प्रांतिक सुभेदाराचा महत्त्वाचा सहाय्यक होता. जिल्ह्यामध्ये शांतता व सुरक्षितता राखणे, सम्राटाचे आदेश लागू करणे, सारा बसुलीसाठी मदत करणे. इ. कामे करीत असे. चोर, दरोडेखोर, लुटारू व इंडखोर यांचा बंदोबस्त करण्याची जबाबदारी त्याच्याकडे होती. त्याच्या जवळ संन्याची छोटीशी तुकडी असे. रस्त्यांची पाहणी करून दुरूस्ती करणे. जिल्ह्याच्या मुख्य ठिकाणांना अचानक भेटी देऊन पाहणी करणे. अधिकाऱ्याना मार्गदर्शन करणे.

२) अमलगुजार :

जिल्ह्यातील महत्त्वाचा दुसरा अधिकारी होय. तो अर्थ विभागाचा प्रमुख होता. जमीन महसूल गोळा करणे, शेतीस उत्तेजन देण, जिल्ह्याचा जमाखर्चाचा हिशेब ठेवणे, त्याचा अहवाल प्रांतिक दिवाणाकडे पाठवणे इ. कामे करावी

लागत असे. राज्याचे सरकारी उत्पन्न वाढवण्याचा प्रयत्न करणे. दुष्काळ व इतर नैसर्गिक आपत्तीत तो शेतकऱ्यांना "तनवी" कर्ज शासनामार्फत देत असे.

३) वितिकची / बितिक्ती:

वितिकची म्हणजे लेखपाल होय. तो जिल्हा ऑफिसचा सुपरिटेडच होता. जिल्ह्याचे दप्तर साभाळण्याचे त्याचे काम होते, अमलगुजार मदत करणे. जिल्ह्यातील पटवारी, कानुनगो, मुकादम, करगोळा करणारे अधिकारी यांची नोकरी विषयक नोंदवही ठेवून त्याच्या कामावर लक्ष ठेवणे, त्यांचे पगार देणे.

४) पोतदर (खजिनदार) :

हा जिल्ह्यातील ट्रेझरी ऑफिसर (कोषाधिकारी) होता. तो अमलगुजारच्या आज्ञेप्रमाणे काम करीत असे. अमलगुजार व्यक्तीशः सरकारी तिजोरीला जबाबदार असत. या तिजोरीच्या दोन चाव्या असत. एक पोतदाराकडे व दुसरी अंमल गुजाराकडे असे. पोलदार आवश्यक लागणारा पैसा ठेवून, बाकीचा सर्व पैसा केंद्रसरकाराकडे पाठवून देत असे. शेतकऱ्यांकडून शेतसारा जमा जरून, त्यांना पावती देणे व शेती सबंधीच्या सर्व नोंदी ठेवण्याचे काम करत असे. आवक व खर्चाचे तपशील यांची नोंद ठेवणे. त्याच्या मदतीसाठी अनेक छोटे-छोटे अधिकारी होते.

ब) परगणा किंवा महाल (तालुका) प्रशासनः

जिल्ह्याचे विभाजन तालुक्यामध्ये केले जात असे. एका जिल्ह्यात ४५ तालुके असत. प्रत्येक तालुक्यात जिल्हा प्रशासनातील अधिकाऱ्या प्रमाणेच अधिकारी नेमलेले होते. ते अधिकारी म्हणजे शिकदार (तहसीलदार), अमील, पोतदार, कानूनगो इ. अधिकारी होते.

१) **शिकदार (तहसीलदार):** तहसीलदार मुख्य अधिकारी असे. जिल्ह्यातील फौजदाराप्रमाणे त्याचे सर्व कार्य तालुक्यात असे.

२) **अमील** तालुक्याच्या महसूल विभागाचा प्रमुख होता. शेतसारा ठरवणे, वसूल करणे, कामकाजाची तपासणी व पाहणी करणे. कर न देणाऱ्याला दड ठरवणे. दिवाणी न्यायालयाचे कामकाज पहाणे.

३) **पोतदार** हा तालुक्याचा खजिनदार असे. वसूल झालेला महसूल व्यवस्थीत ठेवणे. तालुक्याचा खजिना संभाळणे,

४) **कानूनगो** हा पटवारीचा प्रमुख होता. त्यांचे कार्य शेती अधिकाऱ्याप्रमाणे होते. तालुक्यातील जमीन, पीक, महसूल यांची माहिती तो ठेवीत असे.

५) **कारकून** तालुक्याचे सर्व रेकॉर्ड संभाळणे, यासाठी दोन कारकून असे.

क) **मौजा** / ग्राम प्रशासनः

परगण्याचे अनेक गावात विभाजन केलेले असे. गाब हे सर्वात लहान घटक असे. प्रत्येक गावात तेथील लोकांची पंचायत असे. या पंचायतीत गावातील वडीलधारी, अनुभवी, ज्ञानी व्यक्ती असे. प्रत्येक पंचायत स्वायत असे. गावातील प्रशासन, न्यायदान, शांतता, सुव्यवस्था, स्वच्छता, शिक्षा इ. कामे पंचायत करत असे. सरकारमार्फत पटवारी, चौकीदार / मुकादम, इ. दुय्यम अधिकारी प्रशासन पाहत असे. डॉ. पी. सरनच्या मते, "गावातील भांडणाचा निर्णय पंचायत करत असे. त्यांच्या निर्णयाविरुद्ध अपील करण्याची गरज कमी होती. मोगल सरकारसुद्धा पंचायतीच्या निर्णयाचा आदर राखत असे, मुकादमाचे कार्य देखभाल करणे, पटवारीचे कार्य शेतसारा वसूल करणे. चौधरीचे कार्य पंचायतीच्या मदतीने न्यायदान करणे. चौकीदाराचे कार्य गावाची सुरक्षा राखणे.

मोगल काळात मध्यवर्ती सत्ता प्रढळ असल्याने प्रांतिय व स्थानिक सत्तेवर नियंत्रण होते. प्रशासनातील अधिकाऱ्यांच्या व कर्मचाऱ्याच्या दोन किंवा तीन वर्षांनी बदली होत असे. बंडखोर सुभेदारांना बादशहा शासन करीत असे. महत्त्वाच्या अधिकाऱ्यांच्या नेमणूका बादशहा करत असे. बादशहाने सर्वत्र गुप्तहेर नेमलेले असे. ती सर्व माहिती सम्राटाला कळवत असे. मोगल प्रशासनात एक साखळी असल्याने सर्व प्रशासनात सुसूत्रता निर्माण झाली होती.

मोगल काळातील महसुल कर व्यवस्था

मोगल साम्राज्याचे एकूण उत्पन्न प्रत्येक सम्राटाच्या काळात भिन्न होते. अकबराच्या एकूण उत्पन्न १३.५ कोटी रूपये होते. शहाजहानच्या काळात २२.५ कोटी रुपये होते. औरंगजेबच्या काळात ३८ कोटी इ. रूपये होते. मोगल राज्यव्यवस्थेमध्ये अर्थ खात्याचा प्रमुख दिवाण-इ-अला नावाचा अधिकारी असे. शेती महसूलचा हा प्रमुख होता. त्याशिवाय मुसलमानाना जकात नावाचा कर द्यावा लागत असे. या कराचे उत्पन्न धार्मिक कारणाराठी खर्च करण्यात येई. जिझिया कर हिंदूवर लावला. मीठ, नीळ यांच्या व्यापारापासून चांगले उत्पन्न मिळत असे. मोगल काळात दोन प्रकारे उत्पन्न मिळत असे. केद्रिय कर व स्थानिक कर असे. व्यापार, खाणी, चुंगी, मीठ, शेती यात्राकर यावर केंद्र सरकार कर लावत, याशिवाय परराज्याकडून खंडण्या युद्धातील लुट, सम्राटाला देणग्या, नष्ट झालेल्या जहागिरी, मनसबदारी यांचे उत्पन्न मिळत असे. उत्पन्नाचा बराच भाग लष्करी व्यवस्थेसाठी खर्च होत असे. मनसबदार, सरकारी अधिकाऱ्याचे पगार हा खर्चाचा प्रमुख बाठा होता. शाही इमारती, रस्ते, उद्याने, सराया, किल्ले याचे बाधकाम यासाठी प्रचंड पैसा खर्च होत असे. शेतकऱ्याच्या सोयीसाठी तलाव, पाटबंधारे यांच्या योजना असे.

मोगल काळात चलनपद्धतीत सुधारणा करणारे दोन राज्यकर्ते झाले. ते म्हणजे शेरशहा व अकबर होय. शेरशाही चलन पद्धतीमध्ये एकसूत्रीपणा व सोपेपणा आणण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले. शेरशहाने १८०ग्रेन वजनाचे व १७५ ग्रेन शुद्ध चादी असलेली रुपया हे नाणे सुरू केले. अनेक ठिकाणी सरकारी नियन्त्रित टांकसाळ्या सुरू केल्या. अकबराने चलन व्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण बदल केला, ख्वाजा अब्दुल समद याला अकबराने दिल्लीच्या केंद्रिय टाकसाळीचा प्रमुख नेमला. प्रांतिक टांकसाळी सुरू करून, विश्वासू अधिकारी प्रत्येक प्रांतासाठी नियुक्त केला. बंगाल, लाहोर, जौनपूर, पाटणा, अहमदाबाद येथे प्रांतिक टांकसाळ्या स्थापन केल्या. १७२.५ग्रेन वजनाचा ताब्याचा दाम, किया, पैसा हे सर्वात लहान नाणे होते. ४० दामांचा एक रूपया मानला जात असे. शहाजहानच्या काळात सुरतेला एक टाकसाळ उघडण्यात आली. सुलतानशाहीच्या तुलनेने मोगल काळात चलन व्यवस्थेत जास्त सुधारणा झालेली होती.

मोगल काळातील न्याय व्यवस्था

मोगल कालखडात न्यायदान प्रक्रिया अतिशय महत्त्वाची होती. सुलतानशाहीच्या काळात असलेली इस्लामी विधिनियमाची उत्पत्ति, साधने मोगल काळात देखील होती. भारतात मोगलांची तीन प्रकारची न्यायालय होती.

अ) न्यायालयाचे प्रकार :

१) धार्मिक कायदेविषयक न्यायालयः

या न्यायालयाचे कामकाज काझी पहात असे. त्याला काझी-उल-कझत म्हणत असे. काझी शरियत किंवा धार्मिक कायद्यानुसार न्यायदान करत असे. धार्मिक संस्था, कुटुंबकायदा, बारसा कायदा असा फक्त धर्मशास्त्राशी संबंधित किंवा धार्मिक अभियोगांचा न्यायनिवाडा करत असे. ही न्यायालय मराठेकालीन धर्मसभेसारखी होती. कनिष्ठ न्यायालयाकडून आलेल्या अपीलबरहुकूम न्याय देत असे.

२) सामान्य कायदेविषयक न्यायालयः यामध्ये प्रांतिक व स्थानिक स्वरूपाची न्यायालय होती, सामान्य कायद्या न्यायालयात रितीप्रमाणे किंवा अलिखित कायदेसंहितानुसार न्यायदान करण्यात मेई. ज्याना अशा अलिखित कायद्या

संबंधीचे बरेचसे ज्ञान असे, त्यांना या न्यायालयात समावेश करण्यात येई. सर्व न्यायालय स्वतंत्रपणे कार्य करीत होती.

अ) प्रांतिय न्यायालये:

प्राताच्या ठिकाणी न्यायालय असे. फौजदारी खटल्याचे निर्णय राज्यपाल / सिपाहसालर घेत असे. तर नागरी खटल्याचे (जमिनी प्रकरणी किंवा मालमत्ता बगैरे) प्रकरणी दिवाण निर्णय देत असे. प्रांतिय न्यायालयाची जबाबदारी काझीकडे असे. त्याच्या मदतीला मुफ्ती व मिरही हे अधिकारी असत.

ब) परगणा न्यायालये:

परगण्याच्या ठिकाणी परगणा कामी आणि कोतवाल हे न्यायदानाचे काम पहात. फौजदार आणि अंमलगुजार यांनाही फौजदारी प्रकारणाचा न्याय देण्याचा अधिकार होता. शिकदार हा मॅजिस्ट्रेटचे काम करी. तो फौजदारी खटल्याचे निकाल देत असे. नागरी न्यायनिवाड्याचे काम अमील करीत असे.

क) ग्राम (मौजा) न्यायदान:

खेड्यातील न्यायदानाचे कार्य पंचायत करीत असे. पचायतील गावातील श्रेष्ठ, निस्वार्थी, जबाबदार ज्येष्ठ नागरिक सभासद असत. गावातील तंटे गावातच मिटवले जात. अशाप्रकारे ग्रामातील न्यायव्यवस्था स्वायत्त होती.

३) राजकीय कायदे विषयक न्यायालय:

राज्य आणि कायदा व सुव्यवस्था यांच्या विरूद्ध केलेल्या गुन्ह्यांच्या बाबतीत न्यायनिवाडा होत असे. या गुन्ह्यात बंड, विश्वासघात, चोरी, राजमार्गावरील दरोडा आणि खून यांचा समावेश असे. जेथे वापरण्यात येणाऱ्या विधिनियमाला उर्फ म्हणत. साधारणपणे उर्फचा अर्थ अलिखित कायदा होत असून, त्याचा वापर विविध प्रकारच्या राजकीय कायद्याच्या न्यायदानासाठी किंवा त्वरीत निर्णयासाठी असलेला बिधि नियम म्हणून करण्यात येऊ लागला. राजकीय कायदेविषयक न्यायालयातील न्यायदान स्वतः बादशहा करत असे. लोकांचे आलेले अर्ज बादशहासमोर सादर करण्याचे काम मीर अरक्ष नावाचा अधिकारी करत असे.

ब) इस्लामी कायदेशास्त्राने मान्यता दिलेले गुन्हे:

इस्लामी कायदेशास्त्राने तीन प्रकारच्या गुन्ह्याना मान्यता दिली. ते म्हणजे परमेश्वराविरूद्ध केलेले गुन्हे, राज्याविरूद्ध केलेले गुन्हे व सामान्य व्यक्तीच्याविरूद्ध केलेले गुन्हे. परमेश्वरा विरूद्ध केलेला गुन्हा. या गुन्हेगाराला शिक्षा करण्याचा अधिकार फक्त परमेश्वराला होता. म्हणून अशा बाबतीत काझी धार्मिक कायद्यानुसार न्यायदान करीत. राज्याविरूद्ध गुन्हे म्हणजे ढंड, दंगेधोपे करणाऱ्या गुन्हेगारांना राज्याचा न्यायधीश न्यायदान करीत असे. सामान्य व्यक्तीच्याविरूद्ध केलेले गुन्ह्यांतील गुन्हेगाराला सरकारकडून शिक्षा होत असे.

अ) प्रांतिय न्यायालये:

प्राताच्या ठिकाणी न्यायालय असे. फौजदारी खटल्याचे निर्णय राज्यपाल / सिपाहसालर घेत असे. तर नागरी खटल्याचे (जमिनी प्रकरणी किंवा मालमत्ता बगैरे) प्रकरणी दिवाण निर्णय देत असे. प्रांतिय न्यायालयाची जबाबदारी काझीकडे असे. त्याच्या मदतीला मुफ्ती व मिरही हे अधिकारी असत.

ब) परगणा न्यायालये:परगण्याच्या ठिकाणी परगणा कामी आणि कोतवाल हे न्यायदानाचे काम पहात. फौजदार आणि अंमलगुजार यांनाही फौजदारी प्रकारणाचा न्याय देण्याचा अधिकार होता. शिकदार हा मॅजिस्ट्रेटचे काम करी. तो फौजदारी खटल्याचे निकाल देत असे. नागरी न्यायनिवाड्याचे काम अमील करीत असे.

क) ग्राम (मौजा) न्यायदानः

खेड्यातील न्यायदानाचे कार्य पंचायत करीत असे. पचायतील गावातील श्रेष्ठ, निस्वार्थी, जबाबदार ज्येष्ठ नागरिक सभासद असत. गावातील तंटे गावातच मिटवले जात. अशाप्रकारे ग्रामातील न्यायव्यवस्था स्वायत्त होती.

३) राजकीय कायदे विषयक न्यायालयः

राज्य आणि कायदा व सुव्यवस्था यांच्या विरूद्ध केलेल्या गुन्ह्यांच्या बाबतीत न्यायनिवाडा होत असे. या गुन्ह्यात बंड, विश्वासघात, चोरी, राजमार्गावरील दरोडा आणि खून यांचा समावेश असे. जेथे वापरण्यात येणाऱ्या विधिनियमाला उर्फ म्हणत. साधारणपणे उर्फचा अर्थ अलिखित कायदा होत असून, त्याचा वापर विविध प्रकारच्या राजकीय कायद्याच्या न्यायदानासाठी किंवा त्वरीत निर्णयासाठी असलेला बिधि नियम म्हणून करण्यात येऊ लागला. राजकीय कायदेविषयक न्यायालयातील न्यायदान स्वतः बादशहा करत असे. लोकांचे आलेले अर्ज बादशहासमोर सादर करण्याचे काम मीर अरक्ष नावाचा अधिकारी करत असे.

ब) इस्लामी कायदेशास्त्राने मान्यता दिलेले गुन्हेः

इस्लामी कायदेशास्त्राने तीन प्रकारच्या गुन्ह्याना मान्यता दिली. ते म्हणजे परमेश्वराविरूद्ध केलेले गुन्हे, राज्याविरूद्ध केलेले गुन्हे व सामान्य व्यक्तीच्याविरूद्ध केलेले गुन्हे. परमेश्वरा विरूद्ध केलेला गुन्हा. या गुन्हेगाराला शिक्षा करण्याचा अधिकार फक्त परमेश्वराला होता. म्हणून अशा बाबतीत काझी धार्मिक कायद्यानुसार न्यायदान करीत. राज्याविरूद्ध गुन्हे म्हणजे ढंड, दंगेधोपे करणाऱ्या गुन्हेगारांना राज्याचा न्यायधीश न्यायदान करीत असे. सामान्य व्यक्तीच्याविरूद्ध केलेले गुन्ह्यांतील गुन्हेगाराला सरकारकडून शिक्षा होत असे.

सक्तीचे इस्लाम धर्म स्वीकारण्यास लावणे, सक्तीने सती जाण्यास लावणाऱ्याना शिक्षा करणे, अकबराने चुलत व मावस भावंडामधील विवाह. बालविवाह, बहुपत्नीत्व हे बेकायदेशीर ठरवले. औरगजेबने दिवाळी व होळी सण साजरा करणे, यमुना व साबरमती नद्याकाठी मृताना अग्निसंस्कार करणे, अमावस्या व एकादशी दिवशी दुकाने बंद ठेवणे इ. गुन्हे म्हणून जाहिर केले. काही आनंदाच्या प्रसगी कैद्याची सुटका करण्यात येत असे. राजांचा व राजपुत्रांचा वाढदिवस साजरा करताना, राजाचा प्रदीर्घ आजार बरा झाल्यास, सिंहासनारोहणाचा वार्षिक समारंभ करताना, तुरुगाला बादशहांनी भेट देण्याच्या प्रसंगी कैद्याची सुटका करत असे.

३) मोगल न्यायपद्धतीतील दोषः

१) न्यायदान प्रक्रियेत लिखित स्वरूपाचा कायदा अस्तित्वात नव्हता.

२) धार्मिक स्वरूपाची न्यायालये ही नियमितपणे भरत नसत.

३) न्यायालयाची सत्ता व हुकूमत याची निश्चिती करण्यात आली नव्हती.

४) न्याय सत्ता व कार्यकारी सत्ता यांच्या कामाचे पूर्णपणे विभाजन करण्यात आलेले नव्हते.

५) प्रशासन व न्यायसत्ता यांची सरमिसळ काही वेळा झालेली दिसते.

६) काझी कडून काही वेळा प्रष्ट्राचार होत असे.

७) गुन्हेगारांना भयंकर स्वरूपाच्या शिक्षा दिल्या जात असत.

आपली प्रगती तपासाः

१) मोगल काळातील शिक्षेचे स्वरूप सांगा.

मोगल काळातील लष्करी प्रशासन

मोगल काळात सैन्य संघटन अतिशय उत्तम होते. त्यांचे साम्राज्य लष्करी यंत्रणेच्या आधारावर उभारलेले होते. लष्कराचा सर्वश्रेष्ठ अधिकारी म्हणजे सम्राट होय. त्याच्या मदतीला अनेक अधिकारी होते. सैन्य विभागाचा प्रमुखास मीरबक्शी म्हणत असे. त्याच्या मदतीसाठी तीन बक्शी असे. मीर बक्शीचे काम सैनिकाची नियुक्ती व प्रशिक्षण, वेतन देने इ. होते.

अ) मोगल सैन्याची / लष्कराची रचनाः

१) मोगलशाहीतील कनिष्ठ राज्यकर्त्याकडील सैन्यः

मोगल काळात कनिष्ठ राज्यकर्त असत, त्यांच्याकडे स्वतःची फौज असे. बादशहाच्या आदेशानुसार फौज पाठवली जात असे.

२) मनसबदारांचे सैन्यः

बादशहा मनसबदाराची नेमणूक करत असे. त्याच्या जवळ सैन्य असे. त्याचे एकूण ३३ वर्ग असून जात व सवार या दोन प्रकारचे भेद होते. प्रचंड यश मिळवल्यावर त्यांना बढती

मिळत असे. उमराब, अमीर, उल उमराब, खान, खानान इ. प्रकारचे किताब मिळत असे.

३) दाखिली सैन्यः

बादशहाचे खास सैन्य असे. दाखिली सैन्यांच्या घोड्यांना जाग दिलेले असत. त्यावर राज्यसरकारचे नियंत्रण असे. त्यांना राज्यसरकार पगार देत असे. हे सरकारी किंवा शाही सैन्य म्हणून ओळखतात. मोहिमांच्या प्रसंगी मनसबदारी फौजेबरोबर रणांगणावर उत्तरत असे.

४) आहाडी / अहदी सैन्यः

प्रतिष्ठित नागरीकांचे व बडादशाही मान्यता असलेले सैन्यदल होते. यामध्ये प्रामुख्याने मुस्लिमांचा अधिक भरणा असे. ते एकप्रकारचे बादशहाचे अंगरक्षक असे. त्यांचा पगार केंद्र सरकारकडून होत असे.

५) कुमकी / कायम सैन्यः

बादशहा जवळ खास फौज असे. ते खास राखीव पथक होते. ते प्रत्यक्ष बादशहाच्या नियंत्रणाखाली असे. या सैन्यामध्ये हिंदुस्थानी मुसलमान, उझबेक, इराणी, तुराणी, तुर्की इ. परकीय मुसलमान सैन्य असे.

ब) मोगल लष्कराचे विभागः

मोगल लष्कराचे एकूण पाच विभाग होते. ते म्हणजे घोडदल, द्त्तीदल, पायदल, तोफखाना, आरमार

१) घोडदळ सैन्यः

मोगल लष्करातील अत्यंत महत्त्वाचा विभाग म्हणजे घोडदळ होय. घोडदळ हे मनसबदारी पद्धतीवर आधारीत होते. मोघल सैन्यात आशिया खंडातील प्रभावी घोडदळ होते. अकबराच्या काळात २५ हजार घोडदळ होते घोडेस्वारांना राज्यात बारगीर म्हणून ओळखत असे. घोडदळाचे दोन प्रकार होते. सरकारमार्फत घोडा व शस्त्रास्ने पुरवली जात व काहींचा स्वतःचे घोडे व शस्त्रास्त्रे असत. घोडदळातील सैन्याची विभागणी ही त्याच्या गुणवत्तेवर आधारित असे. एक घोडा असलेल्या सैनिकास एक अस्पा, दोन घोडे असलेल्या

सैनिकास दो अस्पा, व तीन व चार घोडे असलेल्या सैनिकास सेहअस्पा व चहर अस्पा म्हणत असत. दहाच्या मनसबदारास दहबशी असे म्हणत. त्याच्याकडे कमीत कमी १८ घोडे असते.

२) हत्तीदलः

मोगल लष्करात अनेक कारणाने हत्तीचा उपयोग करत असे. सेनापती हत्तीवर बसून संन्याची पाहणी करीत असे, शत्रूवर हल्ले करणे, किल्ल्याचे दरवाजे फोडणे, शत्रूला चिरडणे, मोहिमेच्यावेळी साहित्य वाहतूक करणे, युद्धात आघाडीवर लढण्यासाठी युद्धात बचावात्मक व आक्रमक चढाईचे प्रशिक्षण हत्तीला दिलेले असे. सैन्य रचनेतील पायदळाची फळी मोडण्यासाठी हत्तीचा उपयोग होत असे. हत्ती दलाची विभागणी सात श्रेणी होती. त्यांच्या दर्जानुसार मानधन मिळत असे. हत्ती, तोफखान्यास घाबरत व संराबैरा धावत असत.

३) पायदळ सैन्यः

मोगल लष्करातील पायदल हा प्रमुख विभाग होता. याच्या समोरासमोर जमिनीवर शत्रूशी मुद्ध होत असे. त्यामुळे सैन्य भरती करताना ताकदवान, शारीरिक तंदुरुस्त, धाडसी. पराक्रमी व्यक्तीचा समावेश केलेला असे. पायदल सैन्यात दोन श्रेण्या होत्या.

१) आह्दशमस २) शिबंदी या विभागातील सैनिक तलवार, भाला, धनुष बाण ही शस्त्रे बाळगत असे. बादशाही दरबारात वेगवेगळ्या विभागात एक हजार तलबार पटू सदैव असे.

४) तोफखानाः

मोगल लष्करात तोफखाना हा महत्त्वाचा विभाग होता. यांच्या विभाग प्रमुखाला दरोगा तोफखाना किंवा मीर-ए-अत्तीश असे म्हणत. या विभागात वेगवेगळ्या प्रकारच्या बंदुका व तोफा असे. तोफखान्याकडे दोन विभाग होते. एका विभागात लहान-मोठ्या व जड तोफा होत्या. तर दुसऱ्या विभागात बंदुकधारी सैन्य होते. तोफा बनवण्यासाठी पाश्चात्याची मदत घेत असे. अकबराने स्वतः लक्ष देऊन अनेक तोफा बनवून घेतल्या. आर्बिनच्या मते- "औरंगजबेचा तोफखाना सर्वापेक्षा प्रभावी व परिपूर्ण होता. औरंगजेबचा तोफखाना प्रमुख इटालीयन प्रवासी मनूची हा होता. मोठ्या तोफांची जलमार्गाने वाहतूक होत असे."

५) नौदल / नाविकदल / आरमारः

मोगलाचे नाविक दल लहान स्वरूपाचे होते. त्यांचे लहान आरमार किनारी किंवा नदी किनारी असे. नाविक दलाच्या प्रमुखाला मीर-इ-बहर किंवा दरोगा नववारा असे म्हणत. बोटीचा उपयोग साहित्य वाहतुकीसाठी, सैन्याची वाहतूक प्रवास यासाठी होत असे. मोगलांनी स्वतंत्र असे स्वतःचे आरमार निर्माण केले नाही. आरमाराची सर्व जबाबदारी जंजिऱ्याच्या सिद्दीवर सोपवली होती.

६) सुरक्षादलः

मोगल काळात ग्रामीण भागातील सुरक्षादलाची व्यवस्था परंपरागत होती. खेड्याची शांतता व सुरक्षा ठेवण्याचे काम ग्रामप्रमुखाकडे होते. सरकार मध्ये फौजदार व त्याचे सुरक्षा पथक असे. शहरात कोतवाल व त्याचे खास सुरक्षा पथक व गुप्तहेरांची तुकडी असे. दरोडे चोर, लुटमार खून, बलात्कार इ. गुन्हाचा शोध घेणे, गुन्हेगारी खटले चालवणे, गस्त घालणे, लबाडी करणाऱ्या व्यापाऱ्याऱ्यांना शिक्षा करणे इ. कामे करत असे.

मुसलमानी विचारवंत व त्यांच्या संकल्पना

राज्य आणि समाज याबद्दलच्या प्राचीन भारतीय संकल्पनांवर बरेच लिहिले गेले आहे, परंतु मध्ययुगीन संकल्पनांबद्दल विशेष लिहिले गेले नाही. मुसलमानी विचारवंतांच्या संकल्पना बव्हंशी भारताबाहेर विकास पावल्या. तरी काही ना काही स्वरूपात भारतातील मुस्लिम राजवटीवर त्यांचा प्रभाव पडला. या प्रकरणात सहा प्रमुख मुसलमानी विचारवंतांच्या संकल्पनांचा आढावा घेतलेला आहे.

फाराबी (८७०-९५०)

फाराबी हा तुर्क होता. फाराब नावाच्या ट्रॅन्सओक्सियानाच्या जिल्ह्यात त्याचा जन्म झाला. त्याकाळी साहसी राज्यकर्त्यांच्या प्रयत्नाने बऱ्याच नवीन राजवटींचा उदय झालेला होता. आणि इस्लाम धर्माच्या अनुयायांमध्ये वंश, पंथ, तत्त्वज्ञान आणि संस्कृती यासंबंधित भेदभाव निर्माण झालेले होते. या सर्व कारणांमुळे अब्बासी अंमल संकटग्रस्त झालेला होता. अब्बासी खलीफाची सत्ता दुबळी झालेली होती. मुस्लिम जगतावरील त्याचा प्रभाव नाममात्र होता आणि बलिष्ठ राज्यकर्ते आपली स्वतंत्र सत्ता जाहीर करू शकत होते.

फाराबी विद्वान म्हणून बगदादला गेला. तेथे त्याला सैफउद्दौला याचा आश्रय मिळाला. फाराबी हा अष्टपैलू पंडित होता. त्याने तत्त्वज्ञान, तर्कशास्त्र, राज्यशास्त्र, गणित, पदार्थविज्ञान आणि संगीत अशा विविध विषयांचे अध्ययन केले. त्याने विपुल ग्रंथलेखन केले. तर्कशास्त्र, प्लेटोचे नियम, भौतिक शास्त्रे, अरिस्टॉटलने लिहिलेल्या पदार्थविज्ञानशास्त्रावरील टीका, हवामानशास्त्र, आकाश आणि विश्व, आकाशातील ग्रह व तारे, मानसशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान या विषयांवर त्याने काही सुप्रसिद्ध ग्रंथ लिहिले. इ.स. ९४६ मध्ये फाराबी दमास्कसला गेला. हे शहर पूर्वी उमदीय खलीफांची राजधानी असून यावेळी सैफउद्दीनच्या ताब्यात होते. फाराबीच्या मृत्युसमयी त्याचे वय सुमारे ऐंशी वर्षांचे होते. फाराबीने राज्यशास्त्रावर पाच ग्रंथ लिहिले, त्यात 'सियासत-उल्-मदनिया' आणि 'आराउ-अहलिल-मदीनतुल-फाजिला 'हे दोन महत्त्वाचे होते. 'मदीनतुल-फाजिला' *(म्हणजे 'आदर्श नगर')* हे इ. स. ९४१-४२ मध्ये म्हणजे त्याच्या मृत्यूच्या काही वर्षे आधी लिहिले गेले. म्हणून हे पुस्तक त्याच्या परिपक्व विचारांचे फळ होते. सियासतमध्ये फाराबीने मानव आणि पशूमधील भेद, सामूहिक कार्याची गरज, एकत्र राहण्याचा मानवी स्वभाव व त्याचा परिणाम, 'आदर्श नगर' *(म्हणजे 'आदर्श नगरराज्य')* यांच्या अस्तित्वाची गरज, हुकुमशाही (*tyranny),* एकतंत्री राजेशाही (*autocracy)* प्रजासत्ताक राज्य वगैरे राज्याचे किंवा शासनसंस्थेचे प्रकार, यांचे विवेचन केले आहे. 'आरा' या ग्रंथात मुख्यतः आदर्श राज्य, सार्वभौमत्व, साम्यवाद (*Communism)* व्यक्ति-स्वातंत्र्यवाद (*Individualism)* पितृसत्ताक राज्य - पद्धतीचा सिद्धांत, परस्पर हक्कत्यागाचा सिद्धांत वगैरे विषयांचे विवेचन आलेले आहे. फाराबीच्या या दोन ग्रंथांनी आपणास दहाव्या शतकातील मुसलमानी राजकीय विचारांचे दर्शन घडते. मानवांना अनिवार्यपणे एकत्र येऊन आपले गट करावे लागतात, असे

फाराबीला वाटते. काही मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी, जीवनात सुखसोयी उपलब्ध करून घेण्यासाठी आणि जास्तीत जास्त प्रगती साधण्यासाठी मनुष्यप्राणी अनिवार्यपणे एकत्र येतात. पूर्ण आणि अपूर्ण अशा दोन प्रमुख समुच्चयात माणसे एकत्र येतात. खेड्याचा लोकसमुदाय, शहरी उपविभागाचे लोकसमुदाय, रस्त्यावरील तसेच विश्रांतिस्थानातील जनसमूह हे सर्व अपूर्ण जनसमुच्चय आहेत तर नगर (राज्य), राष्ट्र, आणि सबंध मानववंश हे पूर्ण जनसमुच्चय आहेत. एकीची किंवा सामूहिक जीवनाची मूलभूत गरज भासली तरी भौगोलिक स्थितीसारखे नैसर्गिक भेद आणि भाषांसारखे कृत्रिम भेद यांमुळे मानवप्राणी एकमेकांपासून वेगळे केले जातात आणि म्हणून ते एकच असा अखंड जनसमुच्चय न करता वेगवेगळे गट बनवितात. फाराबी म्हणतो की, 'पूर्ण' जनसमूहांचा एक प्रकार असलेल्या

नगर किंवा राज्यामध्येच लोकांचे परम हित (*highest good)* साध्य होईल. फाराबीने हॉब्सच्या (१५८८-१६७९) आधी सहा शतकांपूर्वीच राज्यनिर्मितीबद्दलचा सिद्धांत मांडला. स्वभावतः लोक असमान असतात. काही लोक हुशार, धूर्त आणि जुलमी (*overbearing)* असतात तर काही इतर लोक निष्पाप, साधे आणि नम्र असतात. यामुळे लोकांमधील संबंध बिघडतात आणि त्यांचे जीवन दुःखमय होते. या अनिष्ट जीवनपरिस्थितीचे निवारण करण्यासाठी लोक एकत्र येतात, वस्तुस्थितीचा विचार करतात. आणि प्रत्येकजण आपल्या ज्या अंगभूत शक्तीमुळे दुसऱ्याला अंकित करू शकतो त्या शक्तीचा काही भाग विसर्जन करतो. परस्परांशी पूर्ण सहकार्य व शांततेने वागण्याची जाण ठेवली जाईल व दुसऱ्याकडून सक्तीने काहीही घेतले जाणार नाही असे ठरते. (*Ara, p. 13)*.

अशाप्रकारे लोक सर्वांच्या हितासाठी आपापले नैसर्गिक हक्क सोडून देऊन परस्परांमध्ये प्रसंविदा करतात. ही प्रसंविदा झाल्यानंतर देखील कोणीतरी दुसऱ्यांचे स्वातंत्र्य हरण करून प्रसंविदेचा भंग केल्यास, सर्व लोक त्याच्या विरुद्ध उभे राहतील आणि पुन्हा स्वातंत्र्य मिळवतील. हॉब्सने लिहिलेल्या 'लेव्हियाथन' या ग्रंथातील संबंधित उतारा पाहिल्यास फाराबीचे विचार आणि हॉब्सचे विचार यातील साम्य स्पष्ट होते. लेव्हियाथन (*Leviathan, XVII)* मध्ये हॉब्स लिहितो की, राज्य (*commonwealth)* निर्मिती झाली तेव्हा प्रसंविदेमुळे खरी एकात्मता साधण्यात आली. या प्रसंविदेत जणु प्रत्येक व्यक्ती प्रत्येक दुसऱ्या व्यक्तीला म्हणते, 'मी ह्याला किंवा या जनसमूहाला स्वतः वर अंमल करण्याचा माझा हक्क आणि अधिकार विसर्जन करतो. तू पण माझ्याप्रमाणे आपला हक्क त्याला सोडून देशील तसेच सर्व कार्याबद्दल अधिकार देशील असे गृहीत धरतो.' मात्र फाराबी आणि हॉब्स यांच्या विचारांमध्ये एक महत्त्वाचा फरक आहे. हॉब्सच्या मते प्रसंविदा मोडणाऱ्याला सरकार निर्दयतेने शिक्षा देते ? आणि प्रत्येक व्यक्तीचे स्वातंत्र्य पूर्ववत् सुरक्षित करून देतात. एका दृष्टीने फाराबीचा हा विचार हॉब्सच्या सामाजिक प्रसंविदा सिद्धांतातील विचारापेक्षा पुढे आहे. फाराबीचे विचार हॉब्सपेक्षा लॉकच्या विचारांशी जास्त मिळते जुळते असल्याचे दिसून येते. सार्वभौमत्वाबद्दल फाराबीचे विचार समर्पक निष्कर्ष काढण्याची योग्यता ज्याच्याकडे असते तोच लोकनेता होण्यास पात्र ठरतो असे फाराबीला वाटते. समर्पक निष्कर्ष काढल्यानंतर, ते निष्कर्ष लोकांपर्यंत पोहोचविण्याची आणि आपले महत्त्वाचे विचार दुसऱ्याला पटवून देण्याची शक्ती असेल तर त्याचे धुरीणत्व सार्थ व गतिशील बनते. अशा लोकनेत्याला फाराबी 'रईस-उल्-अव्वल' म्हणतो. 'रईस-उल्-अव्वल' म्हणजे अग्रेसर नेता आणि तोच राज्याचा सार्वभौम. फाराबीच्या 'रईस'ला कोणी आदेश देऊ शकणार नाही, उलट निरीक्षण करून स्वतः शिकण्याची आणि आपले विचार दुसऱ्यांना कळविण्याची कुवत त्याच्याजवळ आहे. (*Ara, pp. 48ff)* सार्वभौमत्त्व सिद्धांताचा पुरस्कर्ता म्हणून फाराबीच्या बोर्दे (१५३०-१५९६) आणि ऑस्टिन (१७९०-१८५९) यांच्याशी तुलना केली तर, फाराबीचे विचार आणि ऑस्टिनचे विचार यांच्यामध्ये जास्त साम्य आढळते. बोदाँच्या सार्वभौमाजवळ मूलभूत मानले गेलेले काही विधिनियम बदलण्याचे सामर्थ्य नाही तर ऑस्टिनच्या विधिमय सार्वभौमा (*Legal Sovereign)* ची सत्ता अमर्याद आहे. सार्वभौम हा स्वतः एक निश्चित (*determinate)* वरिष्ठ मानव असून दुसऱ्या वरिष्ठ मानवाच्या आज्ञेखाली रहाणे त्याचा स्वभाव नाही, असे ऑस्टिनला वाटते तर फाराबी म्हणतो की, रईस किंवा अग्रेसर नेत्याच्या वर आदेश देणारी कोणी वरिष्ठ व्यक्तीच नाही.

सार्वभौमाबद्दलचा प्लोटोचा आदर्श साधणे अशक्य होते. परंतु फाराबी सार्वभौमात बारा आवश्यक गुण ठेवून सार्वभौमाबद्दलचा आदर्श, अंशतः का होईना, साधणे शक्य करण्याचा प्रयत्न करतो. जसजसे आदर्श सार्वभौमाचे हे बारा गुण सत्ताधारी राज्यकर्ता आत्मसात करतो तसतसे तो आदर्शाच्या जवळ येतो.

फाराबीच्या आदर्श सार्वभौमाचे बारा गुण पुढीलप्रमाणे आहेत (१) उत्तम अवयव, (२) चांगला समजूतदारपणा, (३) सांगितलेले सर्व काही मनात चित्रीकरण करणे, (४) उत्तम स्मरणशक्ति, (५) स्पष्ट आकलन शक्ति, (६) गाढ विद्याप्रेम प्रदर्शित करण्याची शक्ति, (७) बालिशपणाचा त्याग, (८) इंद्रियसंयम, (९) सत्यप्रेम, (१०) अंतःकरणाची विशालता, (११) निर्भयता, आणि (१२) पुरेशा संपत्तीची मालकी. एकाच व्यक्तीमध्ये हे सर्व गुण असणे अशक्य आहे. म्हणून फाराबीने काही पर्याय सुचविले आहेत. वरील सर्व गुण असलेले दोन किंवा पाच सभासदांचे

एक मंडळ निर्माण करावे, जनहितदक्ष नेत्याची नेमणूक करावी, आणि देशातील मूलभूत कायदे व परंपरांप्रमाणे वागावे असे त्याने सुचविले. येथे फाराबीने आपला आदर्श सार्वभौम आणि तत्कालीन खलीफा यांच्यामधील फरक स्पष्ट दाखविला आहे.

हे लक्षात ठेविले पाहिजे की, फाराबी कुठलाही राजकीय सिद्धांत स्पष्ट शब्दात मांडत नाही. वेगवेगळ्या संदर्भात तो विचार प्रकट करतो आणि त्यांचे स्पष्टीकरण करून, त्यांचा अर्थ लावून त्यात कुठले तरी सिद्धांत सूचित आहेत की काय हे बघता येते. अशा रीतीने त्याच्या विचारांचे विश्लेषण केल्यास त्यात तीन सिद्धांत प्राथमिक किंवा अपूर्णावस्थेत सूचित केल्याचे दिसते. ते सिद्धांत म्हणजे शक्तिसिद्धांत, सेंद्रिय सिद्धांत आणि सामाजिक प्रसंविदा सिद्धांत. आपण आधीच पाहिले आहे की, वैयक्तिक हक्कांचा परस्पर त्याग ही फाराबीची संकल्पना आणि हॉब्स व लॉक यांच्या प्रसंविदा सिद्धांत यांच्यामध्ये काही तुलनात्मक अंश आहेत. काही ठिकाणी तो म्हणतो की, समाजाच्या प्राथमिक अवस्थेत प्रबळ लोकांनी दुबळ्या लोकांवर जुलूम करून आपले नियंत्रण ठेवले आणि त्यांच्यावर राज्य करू लागले. अशा रीतीने दुबळ्यांवर अंमल गाजविणाऱ्या प्रबळ लोकांचा प्रदेश असा एक राजकीय घटक अस्तित्वात आला. आणि हा राजकीय घटक म्हणजेच राज्य. येथे निश्चितपणे शक्तिसिद्धांत सूचित केला गेला आहे. सेंद्रिय शरीररूपी राज्याबद्दल फाराबीने काही विचार मांडले आहेत. फाराबी म्हणतो की, ज्याप्रमाणे हृदय हे शरीराचे अत्यंत महत्त्वाचे इंद्रिय आहे, त्याचप्रमाणे 'रईस' हा राजकीय शरीराचे अत्यंत महत्त्वाचे अंग आहे. हा 'रईस'च राज्याच्या विभिन्न भागांची नीट मांडणी करतो व सबंध राजकीय शरीराला होणारा त्यांचा उपयोग अनुलक्षून त्यांच्या कार्याची व्यवस्था करतो आणि त्यांचे सापेक्ष महत्त्व ठरवितो. राज्याचे हृदय असलेला 'रईस' आणि राज्याचे इतर अंग यांच्यामधील अंतरावरून त्या त्या अंगाचे महत्त्व कमी अधिक होत असते. राज्याचे सदस्य किंवा लोक हे स्वतंत्र व्यक्ति आहेत, एखाद्या साम्यवादी राज्यातील यांत्रिक भाग नव्हेत, असे फाराबी समजतो. काही वेळा फाराबी आपल्या लिखाणात पितृसत्ताकराज्य सिद्धांत सूचित करतो. या संदर्भात तो म्हणतो की, ज्याप्रमाणे एकाच आई-वडिलांची मुले आपापसात इतरांपेक्षा जास्त खुषीने मिसळतात व सहकार्य देतात त्याचप्रमाणे एकाच राज्यात जन्मल्याने वेगवेगळे लोक एकाच आई-वडिलांची मुले असल्यासारखे एकत्र येतात.

फाराबीला साम्राज्य, वसाहत, प्रजासत्ताक राज्य अशा विविध प्रकारच्या राज्यांची कल्पना होती. साम्यवाद, व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद, प्रजासत्ताकवाद आणि वसाहतवाद यांच्याशी तुलना करता येईल असे विचार फाराबीने प्रकट केले आहेत. त्याच्या राजकीय विचारसरणीवर प्लेटोवाद आणि नवा प्लेटोवाद यांची छाप पडलेली दिसते. तो एक प्रभावी विचारवंत होता आणि पुढे त्याच्या विचारांना घझाली आणि इब्न खल्टून अशा त्याच्या बौद्धिक वारसांकडून पुष्टी मिळाली.

घझाली (१०५८-११११)

तूसजवळ घझाला येथे घझालीचा जन्म झाला. इ.स. १०९१ मध्ये बगदादमधील शिक्षणसंस्थेत तो प्राध्यापक झाला. पण बगदादमध्ये तो फार वेळ राहिला नाही. इ. स. ११०५ मध्ये नीशापूर येथील विद्यापीठात त्याला अध्यक्ष म्हणून नेमण्यात आले. शेवटी तो तूसला जाऊन तेथेच स्थायिक झाला. 'मुन्कीज मिनअज जलाल' (स्वच्छंदपणापासून मुक्तता), 'इह्या-उल्-उलूम' (शाखांचे प्रबोधन), 'तिबुल-मसबूक' (वितळलेले सोने), आणि सिफल -आलमैन' (दोन जगतांचे गूढ) हे त्याचे काही महत्त्वाचे ग्रंथ आहेत. या सर्वात 'इह्या' हा अत्यंत महत्त्वाचा ग्रंथ मानला गेला.

घझालीच्या विचारसरणीचे मूलभूत लक्षण म्हणजे तो बौद्धिक जाणीवे (*intellectual perception)* ऐवजी स्वानुभवा (*personal experience)* ला ग्राह्य समजतो. केवळ भौतिकवादा (*rank materialism)* ऐवजी आध्यात्मिक आनंदाला (*spiritual elation)* अग्रस्थान देतो. त्याचा चिकित्सक (*sceptical)* वैचारिक दृष्टिकोन होता आणि बऱ्याच हटवादी तत्त्वांच्या औचित्याबद्दल आपला संशय त्याने प्रकट करून दाखविला. शुष्क, निराधार वादविवाद आणि बौद्धिक परिकल्प (*intellectual speculation)* यांचा

त्याग करून त्याने स्वानुभव आणि प्रेषित व संतांची अनुभूती यांना प्रमाणभूत मानले. राज्यशास्त्र आणि नीतिशास्त्र यांच्यामध्ये अगदी जवळचा संबंध आहे, असे तो मानीत असे. मानवी जीवन धन्य करणारे सुखमय साधन म्हणून नैतिक आचारसंहितेला त्याने फार महत्त्व दिले. घझाली हा अध्यात्मवादी असल्याचे मानले गेले, तरी ऐहिक जीवनाकडे तो दुर्लक्ष करीत नाही. प्रेषित व इतर संतांच्या पद्धतीप्रमाणे, घझालीने या जगातील कार्य आणि श्रम यांना फार महत्त्व दिले आहे. या पृथ्वीतलावरील जीवन क्षणिक आहे. प्रत्येकाने पवित्र आणि शुद्ध जीवन जगले पाहिजे, असे त्याला वाटे. दंगेधोप्यामुळे राज्यात अशांतता निर्माण झाली तर माणसाला मनःशांती मिळत नाही, भगवद्‌भजन करण्यास अनुकूल परिस्थिती मिळत नाही. म्हणून राज्याला सुसंघटित करणे हे देखील तितकेच महत्त्वाचे आहे, हे त्याचे मत होते. हे खरोखरच उत्तम व्यवहारचातुर्य आहे. प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारतातील हिंदूमध्ये सर्वसंग - परित्याग केलेल्या ऋषि-मुनींनी आपल्या एकांतांतून बाहेर पडून समाजकल्याणासाठी राजकीय परिस्थितीची घडी नीट बसविल्याची बरीच उदाहरणे आहेत. चाणक्य आणि विद्यारण्याची उदाहरणे सर्वश्रुतच आहेत. राजनीतीवरील घझालीचे विचार 'लौकिक स्वरूपाच्या राज्यव्यवहाराच्या योग्य व्यवस्थेचे विवेचन करणारे शाख' अशी राज्यशास्त्राची व्याख्या घझाली करतो. तो पुढे म्हणतो की, ते शास्त्र परमेश्वरी ग्रंथातून किंवा संतांच्या आदेशांतून घेतले गेले. परमेश्वरी शब्दाला कायदा आणि राज्यशास्त्राचा पाया बनविण्याची प्रथा युरोपमध्ये शतकानुशतके चालली होती. राज्य-संकल्पने (*state-idea)* चा शोध लावताना घझाली राज्याच्या अस्तित्वाच्या आवश्यकतेवर म्हणजेच राज्याच्या निर्मितीवर चर्चा करतो. मानव समाजप्रिय प्राणी आहे. स्वभावतः तो एकटा राहू शकत नाही. इतर मानव प्राण्यांच्या सहवासांत तो राहू इच्छितो. इतर मानव प्राण्यांचा सहवास (१) प्रजोत्पादन आणि (२) संरक्षण (तसेच प्रगती) या दोन कारणांमुळे अनिवार्य होतो. स्वतःची जात चिरस्थायी करण्यासाठी मानवाला सहचारिणी लागते, आणि मग स्वतःचे संरक्षण तसेच आपल्या कुटुंबियांचे संरक्षण आणि निर्वाहासाठी त्याला इतरांची मदत लागते. निरनिराळे व्यापारोद्योग आणि धंदे करणाऱ्यांमध्ये देखील सहकार्य असावे लागते. त्यांनी परस्परांना मदत केल्याशिवाय समाज टिकणार नाही. आपल्या शेतीच्या साधनांसाठी किंवा अवजारांसाठी शेतकऱ्याला सुतार आणि लोहार यांच्यावर अवलंबून राहावे लागते. धान्याच्या व्यापाऱ्यांना शेतकऱ्यांवर अवलंबून राहावे लागते. नैसर्गिक शक्तीपासून संरक्षण करून घेण्यासाठी घरे बांधली पाहिजेत. स्वारी करणाऱ्यांपासून स्वतःचे संरक्षण करून घेण्यासाठी खेड्याभोवती किंवा शहराभोवती तटबंदी व किल्ले बांधावे लागतील. याच्यासाठी देखील लोकांना एकत्र यावेच लागते. शहरे बांधल्यानंतर जेव्हा लोक तेथे स्थायिक होतात तेव्हा त्यांच्या हितसंबंधांमधील मतभेद किंवा विरोधामुळे अनिवार्यपणे मनःस्ताप आणि भांडणे उद्‌भवतात. यामुळे साहजिकच झगडे आणि भांडणे सोडविण्यासाठी मध्यस्थीची व शासनाची गरज भासते. या विवेचनाने घझालीचे राज्यनिर्मितीबद्दलचे विचार आणि युरोपातील सामाजिक

प्रसंविदा सिद्धांत यांच्यामधील काही साम्य स्पष्ट होते. घझालीने सांगितलेल्या राजपदाच्या उत्पत्तीच्या सिद्धांतामध्ये लॉकच्या सामाजिक प्रसंविदेचे काही अंश आढळतात. लॉकच्या सिद्धांताप्रमाणे, नैसर्गिक अवस्थेमधील गैरसोयीपासून सुटका करून घेण्यासाठी लोकांनी आपापसात प्रसंविदा करून शासनाची निर्मिती केली. घझाली म्हणतो की, राज्यकर्त्याशिवाय राजकीय संघटना, म्हणजे राज्य, राहू शकत नाही; राजकीय संघटनेशिवाय परमेश्वराचे आदेश योग्य रीतीने पाळता येणार नाहीत; आणि म्हणून अशा संघटनेला इस्लामी कायद्याची मंजूरी असते. ज्याला लोक सवयीने आज्ञाधारक असले पाहिजेत, अशा राज्यकर्त्याशिवाय (जगात) 'सतत गोंधळ माजेल, तरवारी बदलणे कधी संपणार नाही, दुष्काळ वरचेवर पडत राहील, वरचेवर गुरांना रोग होत राहतील, उद्योगधंदे आणि हस्तकला यांचा अंत होईल." घझालीने सांगितलेली 'नैसर्गिक अवस्था' आणि हॉब्स व लॉक यांनी सांगितलेली 'नैसर्गिक अवस्था' यांच्यातील मनोवेधक साम्य तसेच ऑस्टिनने मांडलेला विधिमय सार्वभौमत्व सिद्धांत व घझालीने मांडलेला सार्वभौमत्त्वाचा प्रगत सिद्धांत यांच्यातील साम्य, हे आश्चर्यकारक आहे. पण ऑस्टिनचा सार्वभौमत्व सिद्धांत घझालीच्या सिद्धांता- प्रमाणे 'असा पुढारलेला नव्हता' *(not such a great step forward)* शेरवानी यांच्या या म्हणण्याशी सहमत होणे शक्य नाही. महसूल गोळा करणारा अधिकारी, महसूल आकारणी अधिकारी, कोषाध्यक्ष आणि पगार वाटणारा अधिकारी यांच्याबद्दल देखील घझालीने लिहिले आहे. घझाली लोकसमुदायाची

विभागणी (१) शेतकरी व कारागीर, (२) तलवारीचे लोक (*men of the sword)* आणि (३) लेखणीचे लोक (*men of the pen)* अशा तीन वर्गात करतो. पुढे आर्थिक विनिमय (*economic exchange)* स्थिर चलनाची श्रेष्ठता, व्यापारी मालाची गमनशीलता, द्वि-धातु-चलन आणि त्रि-धातु- चलन यांचे विवेचन त्याने केले आहे.परस्परावलंबनाचे तत्त्व ही घझालीच्या सामाजिक आणि राजकीय संकल्पनेची गुरुकिल्ली आहे. व्यक्तिव्यक्तीमधील परस्परावलंबनानेच समाज टिकतो. सामाजिक सदस्यांमधील (लोकांमधील) परस्परावलंबनाचे संबंध राखण्याच्या गरजेमुळेच राजपद अस्तित्वात येते; मानवी समाजाचा आधार असलेला धर्म आणि हा आधार जतन करणारा राज्यकर्ता यांच्यामधील परस्परावलंबनच समाजाचे संवर्धन करते. वरील सिद्धांताशिवाय आणखी एक सिद्धांत घझालीने मांडलेला दिसतो, आणि तो म्हणजे सेंद्रिय राज्य सिद्धांत (*Organismic Theory of the State)*. घझालीच्या विचारात येत असलेली ही संकल्पना नंतर हर्बर्ट स्पेन्सरने (१८२०- १९०३) आपल्या *Principles of Sociology* (समाजशास्त्राची तत्त्वे) या ग्रंथात सिद्धांत रूपात स्पष्टपणे आणि शास्त्रीय पद्धतीने मांडली. घझाली नगरा (राज्य) ची भौतिक देहाशी तुलना करतो. नगर म्हणजेच भौतिक देह, व्यवसाय हेच त्याचे अवयव, आदेश देणारा फौजदारी न्यायाधीश हीच त्याची इच्छा, पोलीस अधिकारी हाच त्याचा क्रोध; राजा हाच त्याचे हृदय; आणि मंत्री हाच त्याचे व्यवहारज्ञान. न्यायदानाबद्दल तो म्हणतो की, आरोपीच्या गुन्ह्याचा प्रकार आणि

अपराध्याची सहनशक्ती हे दोन्ही लक्षात घेऊन शिक्षा सुनवावी. अशा प्रकारचा विचार हिंदू धर्मशास्त्रात देखील आढळतो. पुढे, राजाची पात्रता आणि कर्तव्ये याबद्दल घझालीने लिहिले आहे. तो म्हणतो की, आदर्श राज्यकर्त्यांच्या अंगी बुद्धिमत्ता, ज्ञान, शौर्य, प्रजाप्रेम, दूरदृष्टी वगैरे गुण असावेत. थोडक्यात, घझालीने बौद्धिक ज्ञानाऐवजी प्रत्यक्ष अनुभवाला महत्त्व दिले,

मानवाच्या समाजप्रिय स्वभावावर भर दिला, समाजाच्या सभासदामधील परस्परावलंबनाची गरज दाखविली, 'नैसर्गिक अवस्थेचे' चित्रण केले, सार्वभौमत्त्वाचा सिद्धांत मांडला, राज्याचे जीवशास्त्र पद्धतीने स्पष्टीकरण केले, योग्य न्यायदानाचे महत्त्व दाखवून दिले, आणि आदर्श राज्यकर्त्यांची तसेच मंत्र्यांची पात्रता व कर्तव्ये याबद्दल नियम घालून दिले. वादविवादाच्या विश्लेषणात्मक आणि तुलनात्मक पद्धतीत घझाली मावर्दीपेक्षा श्रेष्ठ होता. स्वतंत्र ग्रंथ आणि दर्जेदार पुस्तिका लिहिण्यात तो कैकाऊसपेक्षा श्रेष्ठ होता, आणि आपल्या स्वतंत्र आणि समतोल अशा विश्लेषणात्मक विचारपद्धतीत तो तूसीपेक्षा श्रेष्ठ होता.

शुक्राचार्य

शुक्राचार्याने लिहिलेला 'शुक्रनीतिसार' हा ग्रंथ मध्ययुगातील राजनीतीवरचा पहिला मोठा ग्रंथ होय. यात पारंपरिक गोष्टींशिवाय शुक्राचार्याचे स्वतःचे असे बरेच मूळ विचार आढळतात. हा ग्रंथ सुमारे तेराव्या शतकाच्या आधी लिहिला गेला असे आता सामान्यपणे मानले जाते. शुक्राने हा ग्रंथ केवळ राजेरजवाड्यांसाठीच नव्हे तर सामान्य जनतेच्या मार्गदर्शनासाठी देखील लिहिला. तेव्हा त्याची व्याप्ती विस्तृत आहे. शुक्रनीतिसाराचे चार भाग असून, पहिला आणि दुसरा भाग राजा आणि राजधर्म, राजपुत्राची लक्षणे इ. विषयांबद्दल आहेत, तिसरा भाग राजाच्या तसेच जनतेच्या एकूण आचार संहितेबद्दल आहे तर चौथ्या भागात इतर विविध विषय आलेले आहेत. या भागात आठ विभाग असून त्यात मित्र, शत्रू आणि तटस्थ यांची लक्षणे, महसूल, राज्याची मालकी जमीन, जनतेची कर्तव्ये, विधिनियम आणि न्यायालयीन प्रक्रिया, तटबंदी आणि सैन्य अशा विषयांबद्दलचे विवेचन आलेले आहे.

शुक्राचा समाजरचनेचा सिद्धांत शुक्रनीतिसारामध्ये ठिकठिकाणी शुक्राच्या स्वतंत्र विचारांचे दर्शन होते. समाजाचा उदय आणि रचना याबद्दल शुक्राने पारंपरिक ब्राह्मण कल्पनेचा त्याग करून आपले स्वतंत्र विचार मांडलेले आपणास प्रथम दिसतात. पारंपरिक प्राचीन सिद्धांताप्रमाणे समाज ही एक दैवी निर्मिती आहे, त्यातील चतुर्वर्ण आणि त्यांचे स्थान हे सुद्धा दैवनिर्मित आहे. वैदिक काळापासून अशी कल्पना होती की, ब्रह्माच्या मुखातून ब्राह्मणवर्ग निर्माण झाला, त्याच्या भुजातून क्षत्रिय वर्गाची निर्मिती झाली, त्याच्या मांड्यातून वैश्यवर्ग निर्माण झाला आणि त्याच्या पायातून

शूद्रवर्ग आला. नंतर माणसाचे स्थान त्याच्या जन्मावरून निश्चित करण्यात येऊ लागले. शुक्राचार्य मोठ्या धैर्याने हा विचार बाजूला सारतो आणि घोषणा करतो की, व्यक्तीचा सामाजिक दर्जा जन्मावरून ठरत नसून तिच्या गुणावरून व कार्यावरून ठरतो. मानवाचे प्रयत्न आणि त्याचे दैव, म्हणजे त्याने पूर्वजन्मी केलेले प्रयत्न, यामुळे माणसामाणसांमध्ये भेद निर्माण होतात व परिणामी सामाजिक वर्गातील त्याचा दर्जा निश्चित केला जातो. अर्थात विविध वर्गात झालेली सामाजिक विभागणी याचा उलगडा दैवी इच्छेने नव्हे तर वरील कर्मसिद्धांताने होतो. तेव्हा समाज ही मानवी निर्मिती आहे, दैवी निर्मिती नव्हे.

शुक्राचा सार्वभौमसत्ता सिद्धांत शुक्राने सांगितलेली सार्वभौम सत्तेची संकल्पना, राजत्वाचे मूळ, राजाचे पद आणि राजाची कर्तव्ये या तीन गोष्टींवर आधारित आहे. (१) इंद्र, वायू, यम, सूर्य, अग्नी, वरुण, चंद्र आणि कुबेर या देवतांच्या शाश्वत अंशांनी राजाची निर्मिती झाली आहे. या जन्मातील तपश्चर्या आणि पूर्वजन्मातील पुण्य यामुळे राजा सार्वभौम सत्ता गाजविण्यास पात्र ठरतो म्हणून तो सार्वभौम बनतो. या सार्वभौमसत्तेला शुक्र 'स्वामित्वम' किंवा 'ईशता' म्हणतो. या सार्वभौम सत्तेमुळेच तो संरक्षक, निर्देशक (*director)*, आनंददाता आणि जगसंवर्धक बनतो (१:२०) (२) राजाचे स्थानच असे आहे की, त्यामुळे राजाला आपोआपच सार्वभौम सत्ता मिळते. राजाच्या संरक्षणाशिवाय लोक आपली कर्तव्ये करू शकत नाहीत. याचाच अर्थ समाजविरोधी आणि विघ्नकारी शक्तींना आळा घालून लोकांना संरक्षण देण्याचे सामर्थ्य राजाजवळ असते. (१:६४-६६). (३) शेवटी राजाच्या स्थानाला अनुसरून त्याला कराव्या लागणाऱ्या कर्तव्यामुळे आवश्यक ते सार्वभौम अधिकार त्याला मिळतात. त्याच्या कर्तव्यपालनात त्याची विविध देवतांशी तुलना केलेली आहे. (१:७२-७६). माता, पिता, गुरु, बंधू, मित्र, कुबेर आणि यम यांचे विशिष्ट गुण राजाच्या अंगी असतात. या सात विशिष्ट गुणांच्या योगे तो त्यांना अनुरूप सात प्रकारची आवश्यक कामे करतो. सार्वभौमसत्ता ही जनहितासाठी कर्तव्ये करण्यासाठीच दिलेली आहे. हक्क आणि कर्तव्ये, सार्वभौमत्त्व आणि लोकहित दक्षता, अधिकार आणि सेवा, राजाच्या स्थानाबद्दलच्या या दोन्ही गोष्टींमधील परस्पर संबंध ही प्राचीन तसेच मध्ययुगीन भारतीय कायदेतज्ज्ञांची आवडती कल्पना आहे. एकाच वेळी राजा लोकसेवक आणि लोकमालक आहे. शुक्राने राजाच्या नियमन अधिकारा (दंड) बद्दल लिहिले आहे. हा अधिकार विशेषतः न्यायविषयक क्षेत्रात अमर्याद दिसतो. गुण, नीति आणि बलरहित अधार्मिक राजाचा राष्ट्रविनाशक म्हणून त्याग केला पाहिजे. १ कर्तव्यभ्रष्ट राजाला त्याच्या शत्रूची देखील मदत घेऊन विरोध करण्याचा हक्क प्रजाजनांचा आहे असे शुक्र म्हणतो. येथे हा विचार आणि लॉकचा सामाजिक प्रसंविदा सिद्धांत यांच्यामध्ये काही साम्य आढळते. शुक्राच्या मते राजपद जरी दैवी निर्मिती असली तरी पुढे ते लोकांच्या उत्स्फूर्त आज्ञापालनावर अवलंबून असल्यामुळे त्याला थोडेसे सामाजिक प्रसंविदेचे स्वरूप येते. दैवनियुक्त असला तरी, तो बेजबाबदार बनू शकणार नाही. आणि येथेच भारतीय सार्वभौम सिद्धांताचे महत्त्व आहे.

शुक्राचा सेंद्रिय सिद्धांत :

शुक्राच्या लिखाणात सेंद्रिय सिद्धांताबद्दल काही अप्रत्यक्ष उल्लेख सापडतात. हीच राज्यकल्पना इतर काही प्राचीन आणि मध्ययुगीन संकल्पनाकारांच्या ग्रंथांत आढळते. शुक्र म्हणतो की, राज्याला सात अवयव असतात. ते अवयव म्हणजे सार्वभौम, मंत्री, मित्र, कोष, जनता, दुर्ग आणि सैन्य हे होत. या अवयवांच्या तौलनिक महत्त्वाबद्दल शुक्र म्हणतो की, सार्वभौम हा (या राज्य नावाच्या प्राण्याचे) मस्तिष्क किंवा डोके आहे. मंत्री हा डोळा आहे, मित्र हा कान आहे, कोष हे तोंड आहे, सैन्य हे मन आहे, दुर्ग हा भुजा आहे, आणि जनता ही पाय आहे. येथे काही मुद्द्यांचा खुलासा केला पाहिजे. शुक्राने राज्याच्या सात अवयवात 'राष्ट्र' याचा समावेश केला आहे. काही लेखकांनी त्याचा 'राज्य' असा अर्थ लावला आहे. पण येथे याचा अर्थ इतर संकल्पनाकारांनी वापरलेला 'जनपद' असा होतो. जनपद म्हणजे एका विशिष्ट भूप्रदेशावर स्थायिक झालेले लोक किंवा जनता होय. आणखी एका ठिकाणी शुक्राने राज्याची एका वृक्षाशी तुलना केली आहे. या राज्यवृक्षात राजा त्याचे मूळ आहे, मंत्री हे त्याचे खोड आहे, सेनापती हे त्याच्या फांद्या आहेत, सैन्य हे त्याची पाने आणि फुले आहेत, प्रजा ही त्याची फळे आहेत आणि भूमि हे त्याचे बीज आहे.' या दोन

रूपकांमध्ये शुक्राचार्याने राज्याच्या विविध घटकांच्या परस्परावलंबित्व आणि सार्वभौमाचे विशेष स्थान या दोन तत्त्वांवर भर दिला आहे.

मंत्रिमंडळाच्या सभासदांच्या नेमणुकीबद्दल शुक्राचार्य म्हणतो की, फक्त कार्य, चारित्र्य आणि गुण यांना महत्त्व दिले पाहिजे, जाति किंवा कुटुंब याला नव्हे. दक्षिण भारतात अशा मंत्रिमंडळाच्या निर्मितीवर शुक्राच्या विचारांचा प्रभाव पडल्याचे दिसते. शिवाजी महाराजांच्या अष्टप्रधानमंडळाची निर्मिती शुक्रनीतिसारातील नियमाला अनुसरून झालेली असावी असे काही विद्वानांचे म्हणणे आहे. शुक्राच्या मते राजगुरू, प्रतिनिधी, प्रधान, सेनापती, मंत्री, न्यायाधीश, पंडित, सुमंत, अमात्य आणि गुप्तहेर हे मंत्रिमंडळाचे दहा सभासद असावेत. यांना प्रकृति म्हटले आहे. ('प्रकृति' याचा अर्थ सल्लागार किंवा सरकारी खाती असा होतो.) तो पुढे म्हणतो की, काहींच्या मते राजाच्या नियंत्रणाखाली आठ राज्यकारभाराची खाती किंवा आवश्यक घटक असावेत. शुक्र त्या मंत्र्यांचे कार्य विशद करतो. काही बाबतीत शुक्राचे विचार आधुनिक असल्यासारखे दिसतात. एका ठिकाणी तो सुचवतो की, खरे महत्त्व राजाला नसून राजपदाला आहे. राजाचा शिक्का असलेला लिखित कागदच खरा राजा. राजा खरा राजा नव्हे. (*"The written document with the king's seal is the real king. The king is not a king."*) शुक्राने काही आर्थिक प्रश्नांचे विवेचन केले आहे. कर, पट्ट्या, दंड, खनिज संपत्तीचा राजहिस्सा, वितरण वगैरे विषयांबद्दल शुक्राने आपले विचार मांडले आहेत. वस्तूंच्या किंमती कशा ठरतात हे शुक्र आपल्याच पद्धतीने सांगतो. तो म्हणतो की, वस्तूंचे उत्पादन करण्यात होणाऱ्या कमी-जास्त श्रमाला आणि वस्तूंच्या अंगभूत गुणांना अनुसरून वस्तूंच्या किंमती ठरतात. वस्तूंमध्ये अंगभूत गुण असून त्यांचे उत्पादन जास्त श्रमाचे असेल तर वस्तूंच्या किंमतीत वाढ होते.

याउलट वस्तूंमध्ये अंगभूत गुण नसून त्यांचे उत्पादन कमी श्रमाचे असेल तर त्यांच्या किंमतीत घट होते. पहिला घटक पुरवठा निश्चित करणाऱ्या उत्पादन खर्चाबद्दल (*cost of production)* आहे तर दुसरा घटक मागणी निश्चित करणाऱ्या उपयुक्तता (*utility)* किंवा इच्छातृप्ति करणाऱ्या सामर्थ्याशी संबंधित आहे. कमी मजुरीच्या (*low wages)* राजकीय आणि सामाजिक परिणामाबद्दल शुक्राचे विचार आधुनिक वाटतात. कमी मजुरी हे सामाजिक आणि नैतिक किरकोळ वाईट गोष्टींचे कारण आहे. कितीतरी शतकांपूर्वीच शुक्राने मजूर वर्गाच्या इच्छा, आकांक्षा आणि न्याय्य वागणुकीच्या मागण्या व्यक्त केल्या होत्या आणि मजूर समस्या नीट मांडण्याचा प्रयत्न केला होता.

बरनी, जियाउद्दीन

सुलतानशाहीच्या काळात इतिहास लेखनाच्या प्रवृत्तीचे विश्लेषण करण्यासाठी आम्ही झियाउद्दीन बरनी यांची निवड केली आहे, ते केवळ एक महान अभ्यासक आणि यशस्वी लेखक होते म्हणून नव्हे तर इतिहासाशी असलेल्या त्यांच्या नातेसंबंधामुळेही मी त्याच्या समजुतीवर आधारित. इतिहास म्हणजे काय यावर चर्चा करणारे ते बहुधा सुलतान काळातील इतिहासकारांपैकी पहिले असावेत? ऐतिहासिक लेखाजोखा लिहिण्याचे इतिहासकाराचे कर्तव्य काय आहे? ऐतिहासिक जाणीवेचा पूर्ण अभाव असल्याचा युरोपियन इतिहासलेखनाच्या सामान्य दाव्याच्या विरुद्ध, "इतिहास म्हणजे काय? आणि 'इतिहासकाराची कला काय आहे?' या विषयावर बरनी यांनीच खरे लेखन केले आणि त्यावर चिंतन केले. त्यांच्या तारीख-ए फिरोजशाहीच्या प्रस्तावनेत त्यांनी या विषयावर दीर्घ चर्चा मांडली आहे.

बरनी यांच्या कार्यातून त्या काळातील राजकीय-सांस्कृतिक वातावरण स्पष्टपणे दिसून येते. पूर्वग्रह आणि पूर्वाग्रह, विशेषत: उच्च उच्चभ्रूंबद्दलचा त्यांचा पक्षपात, बारानीच्या इतिहासलेखनात एक प्रमुख विषय म्हणून उदयास येतो. याशिवाय बाराणींच्या लेखनात 'निरपेक्ष वस्तुनिष्ठता' सापडणे अवघड आहे. घटनांचा अन्वयार्थ लावताना बरनी त्यांच्या काळातील वातावरणाचा खूप प्रभाव पडलेला दिसतो. समकालीन सामाजिक बांधणी आणि प्रस्थापित वैयक्तिक पूर्वग्रहांचा प्रभाव इतका मजबूत आहे की दोन भिन्न कालखंडातील समान कल्पना आणि घटनांचा अर्थ अनेकदा

एकमेकांचा आरसा असल्याचे दिसून येते. घटनांचे त्यांनी दिलेले प्रत्येक विवेचन हे तत्कालीन राजकीय-सामाजिक वातावरणाला अनुसरून असते. स्पष्टीकरणे सहसा सामान्यीकरणासह एकत्र केली जातात. मात्र, बरनी यांच्या लेखनात 'कार्यकारण' या नात्याला विशेष स्थान आहे.

बरनी यांच्या लेखनातील ऐतिहासिक जाणीव मुख्यत्वे राज्याच्या रचनेच्या गुंतागुंतीभोवती विणलेली होती. म्हणून, यामध्ये तुम्हाला राजेशाहीच्या कल्पनेला दिलेले महत्त्व, राजाची कर्तव्ये, बळाचा आणि हिंसाचाराचा वापर, ते कुळ आहे हे तथ्य इ. बरनी यांच्या लेखनात त्यांनी भूतकाळ कसा पाहिला यावर प्रकाश टाकलाच पण राज्य किंवा लोकशाही कशी चालली पाहिजे हे मांडण्याचाही प्रयत्न केला. या दोन्ही कल्पना बरनी च्या फतया आणि तारिकामध्ये इतक्या प्रमाणात मिसळल्या आहेत की कोणत्या विचाराने कोणावर प्रभाव टाकला हे पाहणे कठीण आहे. अशा प्रकारे बरनी काय मांडण्याचा प्रयत्न करत होते आणि प्रत्यक्षात काय घडत होते हे लक्षात ठेवून दोन्ही वाचले पाहिजे आणि एकमेकांच्या संयोगाने त्याचा अर्थ लावला पाहिजे, ज्यापैकी बारानी अनेकदा मूक प्रेक्षक होते. तथापि, बरनी आपला आदर्शवाद देखील राजकीय व्यावहारिकतेशी सुसंगत ठेवतात. पीटर हार्डी यांनी बरनी च्या लेखनाची दोन महत्त्वाची वैशिष्ट्ये सांगितली: अ) बरनी यांनी फतयामध्ये व्यक्त केलेले त्यांचे विचार त्या काळातील ऐतिहासिक व्यक्तींच्या संवादांमध्ये मांडले आहेत: आणि ब) त्यांनी सुलतान फिरोजला खरा मुस्लिम आणि 'दिल्लीचा सर्वोत्तम सुलतान' असे वर्णन केले आहे. म्हणून स्तुती करतो.

पार्श्वभूमी

गियासुद्दीन बलबन (१२६६-१२८६) ते फिरोजशाह तुघलक (१३५१-१३८८) पर्यंत दिल्लीच्या आठ सुलतानांच्या अधिपत्याखाली राहण्याचा विशेषाधिकार बारानीला मिळाला. मात्र, बारानी यांनी परस्परविरोधी जीवन जगले. एकीकडे त्याला मुहम्मद बिन तुघलकचे आश्रय मिळाले आणि त्याने एक परिपूर्ण जीवनाची चव चाखली आणि उलटपक्षी, अत्यंत गरिबी आणि निराशेमध्ये त्याचा मृत्यू झाला.

बरनी (१२८५-१३५८) हे बराण (आधुनिक बुलंदशहर, ज्यावरून त्यांचे आडनाव 'बरनी ' पडले) येथील विद्वान आणि अधिकारी यांच्या प्रतिष्ठित कुटुंबातील होते. बरनी चे वडील मुईद-उल-मुलका यांनी कमांडर हुसामुद्दीन (जी नंतर वकील-इ-दार आणि त्यानंतर सुलतान बलवानच्या हाजीबच्या महत्त्वाच्या पदावर पोहोचली) याच्या मुलीशी विवाह केला होता. मुईद-उल-मुल्कची स्वतः शहजादे अर्कली खान (जलालुद्दीन खानचा मुलगा) याच्या नायब पदावर नियुक्ती झाली. अलाउद्दीन खलजीच्या काळात तो बरानचा नाईक-ओ-ख्वाजा होता. बरनी चे काका ऐन-उल मुल्क यांनी कधा आणि आगडचे मुक्ता पद भूषवले आणि नंतर अलाउद्दीन खल्जीच्या राजवटीत ते दिल्लीचे कोतवाल बनले.

बरनी हे स्वतः अरबी आणि पर्शियन भाषेत चांगले शिकलेले होते. धर्मशास्त्र आणि इस्लामी धर्मशास्त्रात त्यांचे प्राविण्य होते. त्यांना इतिहासाची सखोल जाण आणि जाण होती. बारानी यांचे विचारी व्यक्तिमत्व होते. अमीर खुसरो आणि अमीर हसन सिज्जी या विद्वान-कवी लेखकांशी त्यांचे जवळचे नाते होते. त्यांना प्रसिद्ध चिश्ती संत निजामुद्दीन औलिया यांचाही प्रेमळ अनुग्रह होता.

निजामुद्दीन औलियाच्या दर्ग्याजवळ त्याच संकुलात वडिलांच्या कबरीजवळ दफन करण्याचा मान त्यांना मिळाला. मुहम्मद बिन तुघलकच्या दरबारात त्यांचा खूप आदर होता. त्यांचा समकालीन तरुण अमीर खुर्द म्हणतो की तो एक शुद्ध मनाचा आणि न्यायालयीन संस्कृतीत अतुलनीय प्रतिभेचा माणूस होता. अमीर खुर्द देखील एक उत्तम वार्ताहर म्हणून त्यांचे कौतुक करतात.

1334-1335 मध्ये मुहम्मद बिन तुघलकच्या कारकिर्दीत [मुहम्मद बिन तुघलकच्या कारकिर्दीच्या दहाव्या वर्षी वयाच्या 50 व्या वर्षी] बरनी अत्यंत प्रौढ वयात दरबारी सल्लागार (नदीम म्हणजेच विश्वासपात्र) म्हणून राजेशाही सेवेत सामील झाले. ते करू शकले आणि सतरा वर्षे प्रदीर्घ काळ मुहम्मद बिन तुघलकची सेवा केली. पण, फिरोजच्या

राज्यारोहणामुळे त्यांच्या नशिबाचा तारा धुसर झाला. भाटनेर किल्ल्यात त्याला कैद केले गेले इतकेच नाही तर तो आपला जीवही वाचवू शकला नाही आणि अशा प्रकारे त्याने मृत्यूपर्यंत अत्यंत आर्थिक अडचणीचे आणि निराशेचे जीवन जगले. बरनी ने उत्साहाने फिरोजशहाचे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न केला, हाच हेतू लक्षात घेऊन त्याने सुलतान फिरोजला तारीख-ए फिरोजशाही आणि अखबर-उल बर्मकियांची ऑफर दिली. आणि, बर्माकियानने सुलतान फिरोजच्या उदारतेची प्रशंसा केली, परंतु ते आपल्या उद्दिष्टात पूर्णपणे अपयशी ठरले. हे पुस्तक वैयक्तिकरित्या फिरोज यांच्यासमोर मांडण्याची त्यांची इच्छाही पूर्ण होऊ शकली नाही. या अज्ञातवासाच्या काळातच त्यांनी बहुतेक साहित्य रचले. बरनी यांचे लेखन योग्य परिप्रेक्ष्यातून मांडायचे असेल तर त्यांना त्यांच्या पार्श्वभूमीच्या संदर्भात मांडले पाहिजे.

बरनी हे एक विद्वान धर्मशास्त्रज्ञ होते आणि पर्शियन इस्लामिक संस्कृतीत सखोल प्रशिक्षित होते. त्यांच्या लेखनातील विपुल कोशातून त्यांचे प्रशिक्षण दिसून येते. आणि त्याच्या कार्याचा अर्थ या प्रकाशातच केला पाहिजे. आणखी एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे मुहम्मद बिन तुघलकच्या कारकिर्दीत त्याला मिळालेली प्रतिष्ठा आणि त्याचे सरदारांशी असलेले जवळचे संबंध आणि त्याचप्रमाणे फिरोजशी असलेले त्याचे कटु संबंध. शिवाय, सल्लागार म्हणून त्यांनी दैनंदिन राजकीय-प्रशासकीय घडामोडींचे बारकाईने निरीक्षण केले.

बरनी च्या तारखेचा एक महत्त्वाचा पैलू असा आहे की एकदा त्याने आपली तारीख (फिरोझच्या कारकिर्दीच्या दुसऱ्या वर्षी) पूर्ण केल्यानंतर, शाही पसंती मिळण्यापासून दूर, बरनी वर केवळ टीकाच झाली. त्यानंतर दोन वर्षांनी त्यांनी पुस्तकात सुधारणा केली. आणि फिरोजशहाच्या कारकिर्दीच्या पहिल्या सहा वर्षांचा तुलनात्मकदृष्ट्या सर्वसमावेशक अहवाल सादर केला. या दोन आवृत्त्यांची तुलना करणे खूप मनोरंजक असेल कारण नंतरच्या आवृत्तीत त्यांनी काही घटना सारांश स्वरूपात सादर केल्या आणि काही इतरांचे तपशीलवार वर्णन केले. आणि, कधी कधी त्यांनी दिलेले स्पष्टीकरण आणि एखाद्या मुद्द्याला दिलेले महत्त्वही आकर्षित करते. पहिल्या आवृत्तीत, मुहम्मद बिन तुघलक बरनी ने सकारात्मक प्रकाशात चित्रित केला आहे, तर दुसऱ्या आवृत्तीत, बदललेल्या परिस्थितीमुळे आणि प्रतिकूल परिस्थितीमुळे बरनी चा प्रशंसनीय स्वर काहीसा दबला आहे. अलाउद्दीनचे बाजार नियंत्रण उपाय पहिल्या आवृत्तीत अगदी थोडक्यात मांडले आहेत आणि दुसऱ्या आवृत्तीत त्यांचे तपशीलवार वर्णन केले आहे. पहिल्या आवृत्तीत दिल्लीचे साहित्यिक वातावरण आणि महंमद बिन तुघलक याने त्याच्या काळात साहित्य संस्कृतीला दिलेले संरक्षण याची पुरेपूर चर्चा आहे. तसेच, मुहम्मद बिन तुघलकाने राजधानीचे हस्तांतरण पहिल्या आवृत्तीत गायब केलेले दिसते, तर दुसऱ्या आवृत्तीत त्याची तपशीलवार चर्चा केली आहे. हे सर्व सूचित करते की बरनी च्या लेखनातून, विशेषत: त्याच्या तारखेच्या दोन आवृत्त्यांमधील तुलना, हे प्रकट करते की हा इतिहासकार त्याचा ग्रंथ लिहिताना त्याच्या स्वतःच्या परिस्थितीचा कसा प्रभाव पडला होता. तसेच, 'सत्य' मांडण्याचा बरनी चा दावा असूनही, कल्पना शाश्वत नसल्यामुळे, बरनी यांच्या पक्षपाती दृष्टिकोनाचा त्यांच्या लेखनावर प्रभाव पडला.

बरनीची कामे

बरनी यांनी वयाच्या ६९ व्या वर्षी लेखन करिअरला सुरुवात केली आणि त्यानंतर अनेक ग्रंथांची रचना केली. 'कायमस्वरूपी लोकस्मृती' व्यतिरिक्त त्यांनी जाणीवपूर्वक 'अभिजात आणि उच्चवर्णीयांशी नाते' जपले. बरनी यांनी अनेक प्रकारची रचना केली. त्यांचा सहिफा-ए नात-ए मुहम्मदी किंवा सभा-ए मुहम्मदी हा निव्वळ धार्मिक ग्रंथ होता, जो त्यांनी 1353-54 मध्ये वयाच्या 70 व्या वर्षी लिहिला होता. त्यांचे हसत्तनामा हे सुफी लेखन कार्य होते, ज्यात शेख निजामुद्दीन यांच्या आठवणींचाही समावेश आहे. परंतु हा मजकूर आता केवळ अमूर्त स्वरूपात अस्तित्वात आहे. अमीर खुर्द यांच्या संग्रहातील सिगर-उल औलिया. पुस्तकांचा बाजार लक्षात घेऊन, त्यांनी तारीख-ए बर्माका, वजीरांच्या बर्माका घराण्याच्या भाग्याचा इतिहास लिहिला, ज्यांना खलीफा हारुन-अल-रशीद यांनी विस्मृतीत नेले होते. रचना केली. अमीर खुर्द यांनी सलत-ए कबीर, इनायतनामा-ए इलाही आणि मभासिर-ए सादतचाही उल्लेख केला आहे, जे नंतरच्या काळात उपलब्ध नव्हते.

त्यांच्या कृतींमध्ये, इतिहास-इ फिरोजशाही (१३५७) आणि फतया-इ जहांदारी (कदाचित तारिख नंतर लिहिलेला संग्रह आणि तारिखचा उपसंहार) ही इतिहासाच्या विद्यार्थ्यांसाठी दोन सर्वात महत्त्वाची आहेत. जाही फतवा (शब्दशः सल्ला) राज्यकलेच्या कलेशी संबंधित आहे आणि राजकुमारांच्या अरबी मिररच्या शैलीमध्ये बनलेला आहे आणि गझनीच्या सुलतान महमूदने त्याच्या पुत्रांना आणि राज्यकर्त्यांना सल्ला म्हणून लिहिले आहे. ही तारीख पूर्णपणे बल्बनच्या सुरुवातीच्या काळापासून फिरोजशाह तुघलकाच्या कारकिर्दीपर्यंतच्या ९५ वर्षांच्या ऐतिहासिक घटनांचे वर्णन आहे. 'हे ईश्वरभीरू मुस्लिम शासकांसाठी निर्देशांच्या संग्रहासारखे होते'

बरनीची इतिहासाची संकल्पना

बरनी यांना इतिहासाची खोल जाण होती. इतिहासातून कोणते धडे घेतले पाहिजेत आणि इतिहासातून कोणता धडा शिकता येईल हे बाराणी स्पष्टपणे सांगतात. तो असा युक्तिवाद करतो की भूतकाळातील घटनांचा भविष्यातील क्रियाकलापांवर खोल परिणाम होतो. अशी टिप्पणी त्यांनी बलबन यांनी केली

बरनी हे त्यांच्या काळातील खरे इतिहासकार होते. तो त्याच्या तारखेतील सातत्य आणि बदलांची चर्चा करतो. ही इतिहासकाराची कोंडी आहे का? नाह इतिहासकाराच्या चित्रपटाबद्दल बोलतो. त्याच्यासाठी, इतिहासकाराची कला कवी आणि कथा लेखकापेक्षा वेगळी आहे. बरनी यांनी पहिल्या आणि दुसऱ्या आवृत्तीत त्यांचा पहिला अध्याय (मुकादिमा) बदलला नाही, येथेच आपण त्यांना एक महान विचारवंत, तत्त्वज्ञ, विचारवंत आणि समीक्षक इतिहासकार म्हणून पाहतो. ते: इतिहास लेखनाचे तंत्र आणि त्याची उद्दिष्टे कोणती याचा विचार करा? इतिहासकाराने राजे आणि श्रीमंत लोकांची वाईट कृत्ये लपवू नयेत किंवा ऐतिहासिक लेखाजोखा लिहिताना खुशामत करू नये यावर तो भर देतो. खरा इतिहासकार म्हणून बरनी ची प्रशंसा करताना, मोहम्मद हबीब (2016: 316) म्हणतात. 'बरनी साठी, इतिहास हा कागदोपत्री किंवा इतिहास किंवा तारीख नाही, तर ते एक शास्त्र आहे, ज्याची व्याख्या आहे, समाजव्यवस्थेचे शास्त्र आहे आणि त्याचा अंधार म्हणजे धर्म किंवा परंपरा नाही तर निरीक्षण आणि अनुभव आहे.' इतिहासकार म्हणून बसनीची प्रशंसा करताना, पीटर हार्डी (1980) 20) बरनी च्या तत्र्याचे वर्णन 'चैतन्य तत्त्वज्ञानाची एक शक्तिशाली आणि गहन अभिव्यक्ती म्हणून करतात जे बरनी ला केवळ लेखक किंवा कथा आणि इतिहासाच्या निर्मात्याच्या श्रेणीच्या वर ठेवते.

बरनी हे उरा युगात राहत होते जेव्हा इस्लामिक जगतात ऐतिहासिक कल्पना उदयास येऊ लागल्या, विशेषत: झैद अल-बेहाकी (1097-1169), मुहम्मद-इन इब्राहिम अल-इझी (मृ. 1381-1382) आणि शान्स अल-दिन. सखावी (1427-1497) उल्लेख केला जाऊ शकतो, ज्यांनी इतिहासाच्या वापराबद्दल तपशीलवार चर्चा केली आहे. बारानी यांनी आपल्या तारीख-इ फिरोजशाहीच्या प्रस्तावनेत एक संपूर्ण विभाग (इतिहासाचे ज्ञान, इल्म-इ तारीख) समर्पित केला आहे.

बरनी इतिहासाचे ज्ञान (इल्म-ए तारिख) हस्तांतरणीय ज्ञानाच्या श्रेणीमध्ये ठेवतात (अल-उलूम अल-नक्लिय्या मानकुलात). ते संकुलातचे वर्गीकरण माकुलायत (शहाणपणावर आधारित ज्ञान, अल-क्लूम एट-अक्लियार ज्ञानाच्या तार्किक पद्धती) म्हणून करतात. , गणित, वैद्यकशास्त्र, हे तत्त्वज्ञान, तर्कशास्त्र आणि खगोलशास्त्र यांना जन्म देते. ते असा युक्तिवाद करते की 'जगातील गोष्टी या माध्यमातून कळू शकत नाहीत.' यामुळे 'गंभीर श्रद्धा आणि धार्मिक समुदायाबद्दल शंका निर्माण होते' (तास 2015 : 216-217)। बारानीसाठी इतिहास, संकुलाहशी जवळून जोडलेला होता. अशा प्रकारे बरनी यांनी इतिहाससंबंधीच्या आपल्या कल्पना तयार करण्यासाठी मुख्यतः कुराण ज्ञानावर (रफ्तीर हदीस (प्रेषिताचे शब्द आणि कृत्ये), इस्लामिक धर्मग्रंथ) लक्ष वेधले. ते कायद्यावर अवलंबून होते (फिकद) आणि अडथळ्याच्या पद्धती (तरीकत-मानवाख). त्याच्यासाठी इतिहास आणि हदीसचे ज्ञान एकसारखे आहे. या संदर्भात विशेषतः महत्त्वाचे म्हणजे, बरनी यांच्या म्हणण्याप्रमाणे, कथाकारांची साखळी (इसनाद) होती. हे सर्व घटक इतिहासाचा तितकाच भाग होता. ऑफर केलेल्या टीका/स्तुतीची सत्यता स्थापित करण्याची प्रक्रिया आणि विशिष्ट हदीस कोणत्या परिस्थितीत कथन केली गेली. बरनी यांच्या मते, 'मूलत: इतिहासाचे ज्ञान आहे जे मुस्लिमांना पैगंबर

आणि त्याच्या साथीदारांच्या कृती समजून घेण्यास सक्षम करते' . बरनी साठी, इतिहास हा प्रामुख्याने फायदेशीर होता कारण ते प्रामुख्याने पैगंबर (अंबिया) आणि सुलतान (सलातिन) यांच्याकडून नफा कमवण्याचे एक साधन होते ज्यांची कृत्ये त्वार्गाच्या पुस्तकांमध्ये नोंदवली गेली होती..' 'बरनी यांनी कुराणला ऐतिहासिक ग्रंथ म्हणून परिभाषित केले आहे. आणि खरंच कुराणने इस्लामिक इतिहासलेखनाच्या विकासात मध्यवर्ती भूमिका बजावली' (तास 2015: 212). 'त्याच्यासाठी, "गरिबांचे अनुभव ज्यांच्याकडे मालमत्ता आहे त्यांच्यासाठी धडा आहे. धूर्त लोकांचे वाईट चारित्र्य आणि दुष्ट वर्तन नाकारून, चांगल्या आचरणाच्या लोकांना देवाच्या दयेचे संरक्षण मिळते" (अवर 2015, 212- 213). पीटर हार्वेचा असा विश्वास आहे की, 'बरनी इतिहासाला धर्मशास्त्राची शाखा मानतात.' हार्डीचे युक्तिवाद नाकारून निझामी म्हणतात, 'बरनी इतिहासाच्या अभ्यासाला हदीसच्या अभ्यासाशी समतुल्य का मानतात याचे कारण म्हणजे हदीसचे धर्मशास्त्रीय घटक नाहीत. , पण त्याऐवजी आसनदची तत्त्वे... हदीसच्या विद्वानांनी विकसित केलेले गंभीर सिद्धांत आहेत. सिद्दीकी यांनी नमूद केले की त्यांच्या फतवा आणि तारीखच्या पहिल्या आवृत्तीत, बरनी एक उपदेशक इतिहासकार म्हणून क्वचितच आढळतात. त्याऐवजी, त्यांचा धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोन थेट प्रतिबिंबित होतो. त्याने फतव्यात काय लिहिले आहे.

फिरोजच्या काळात मुस्लीम परंपरावादी घटक प्रभावी बनले असताना हे लिहिणे कठीण होते. अशाप्रकारे, इतिहासकार म्हणून, बरनी यांनी त्यांच्या तारखेच्या पहिल्या आवृत्तीत भूमिका घेतली, परंतु दुसऱ्या आवृत्तीत परिस्थितीने त्यांना अनुकूल असलेल्या मूलभूत तत्त्वांपासून दूर जाण्यास भाग पाडले.

इतिहास नैतिक आणि नैतिकतेचे धडे देतो असे बरनी यांचे मत आहे. बरनी साठी, 'इतिहासाचे ज्ञान म्हणजे विपुल शहाणपण, विवेक (शूर). वैयक्तिक मत आणि गोष्टींची मांडणी करण्यात (तदबीर) योगदान देते. बरनी यांच्या मते, इतिहासाच्या ज्ञानाने इतरांच्या अनुभवांसह स्वतःचा अनुभव समृद्ध होतो. इतरांचे दुर्दैव समजून तो सावध राहतो' (तास, 2015 214) 1

बरनी इतिहासाच्या सल्लागार भूमिकेचेही कौतुक करतात. बरनी यांच्या मते, हे सुलतानांना भविष्यातील आव्हानांपासून स्वतःचे संरक्षण करण्यासाठी मार्गदर्शन करते. भूतकाळातील घटनांमधून धडा घेत. इतिहास आपल्याला परिस्थिती 'स्वीकारणे' आणि 'संयम' ठेवायला शिकवतो. बरनी यांच्यासाठी, इतिहास हा येणाऱ्या पिढ्यांसाठी 'मार्गदर्शक साहित्य' म्हणून काम करतो. बरनी यांचे म्हणणे आहे की, 'इतिहास त्यांना (इस्लामचे राजे, मंत्री आणि सुलतान) चांगल्या आचरणाचे चांगले परिणाम आणि जगाच्या कारभारात वाईटाचे दुष्परिणाम दाखवतो. अशा प्रकारे सुलतान आणि राज्यकर्ते चांगली कृत्ये करण्यास प्रेरित होतात आणि जुलूम आणि शोषण करू नयेत...' (हार्थी 1960: 23) 1 हार्थी (1960: 39) असा युक्तिवाद करतात की 'बरनी साठी, इतिहासाचा अभ्यास नाही. निव्वळ मानवी भूतकाळ: बरनी ला मानवी वर्गातील वैशिष्ठ्य आणि विशिष्टतेमध्ये रस नाही, भूतकाळाला चांगले आणि वाईट यांच्यातील युद्धभूमी म्हणून पाहत आहे. बरनी इतिहासाला धर्मशास्त्राचा एक भाग मानतात...इतिहासाची वस्तुस्थिती ही विश्वासार्ह धार्मिक लोकांनी स्वीकारलेली असते.

बरनी साठी इतिहास लेखनाचे मुख्य घटक म्हणजे 'सत्य' आणि 'श्रद्धा'. त्यावर टिप्पणी केली आहे, 'माझा इतिहासकार जे काही लिहितो ते चुकीच्या हेतूने आहे. यामुळे न्यायाच्या दिवशी त्याला कठोर शिक्षा होईल. बरनी यांचे म्हणणे आहे की, एखाद्या कालखंडाचा इतिहास लिहिताना कोणताही पक्षपातीपणा न ठेवता सत्याचे वर्णन केले पाहिजे. बरनी कबूल करतात, 'मी जे लिहिले आहे ते मी सत्य आणि प्रामाणिकपणे लिहिले आहे आणि ही तारीख विश्वास ठेवण्यास सुरक्षित आहे' (ओव्हर, 2015: 215). पीटर हार्डी (1957 317) म्हणतात, "या इतिहासकाराची 'ऐतिहासिक आवृत्ती', धार्मिक सनातनी इतिहासकाराची सत्यता सुनिश्चित करते असा त्यांचा आग्रह, हे सूचित करते की बरनी यांची सत्याची संकल्पना धार्मिक आणि ज्ञानशास्त्रीय आहे, ऐतिहासिक नाही."

इतिहास आपल्याला धडा शिकवतो, असा विचार बाराणी व्यक्त करतात. विशेषतः, त्याच्या तारिख-इ बरसाका द्वारे, तो निदर्शनास आणतो की सुलतानांनी जुने प्रस्थापित राजवंश नष्ट करू नयेत कारण नवीन राजवंश सुलतानाच्या लोकप्रियतेवर परिणाम करतात, जसे खलीफा हारुन-अल-रशीदच्या बाबतीत घडले होते.

बारानी यांच्या लेखनातील ऐतिहासिक तथ्ये/पक्षपाती

मोहम्मद हबीब यांनी टिप्पणी केली की बरनी च्या तारखेत 'फक्त गंभीर त्रुटीच नाहीत, त्याने नंतरच्या प्रत्येक इतिहासकाराची काही अत्यंत महत्त्वाच्या बाबींमध्ये दिशाभूल केली आहे, आणि तरीही मध्ययुगीन भारतात दुसरा फारसी इतिहास शोधणे कठीण आहे ज्याची तुलना करता येईल.' (हबीया 2016 : 316). या दोषाचे मुख्य कारण, हबीब यांनी म्हटले आहे की, बरनी प्रामुख्याने त्यांच्या निरीक्षण आणि अनुभवाच्या आधारे लिहित होते. या उद्देशासाठी सरकारी नोंदी किंवा निषिद्ध समजल्या जाणाऱ्या दस्तऐवजांच्या संग्रहावर अवलंबून राहण्यापेक्षा. मोहम्मद हबीब (2016: 319) यांनी असा युक्तिवाद केला की बरनी यांनी तारिका तयार केली तेव्हा त्यांच्या स्मृती, पेन, शाई आणि कागद याशिवाय काहीही नव्हते.

तरमाशिरिनच्या भारतावरील स्वारीचा उल्लेख बरनी विसरतो. मोहम्मद हबीब यांनी असा युक्तिवाद केला की बरनी ने मुहम्मद बिन तुघलकच्या प्रतिकात्मक मुद्रेचे संक्षिप्त आणि चुकीचे वर्णन केल्यामुळे असा गैरसमज निर्माण झाला की त्याचा परिणाम त्याला 'निरपेक्ष वेडा' मानण्यात आला.

बरनी च्या कट्टावा-ए-जहांदारीचा उद्देश दिल्लीच्या मुस्लिम सुलतानांना किंवा सुलतानांना इस्लामबद्दलच्या त्यांच्या कर्तव्यांबद्दल सूचना देणे हा होता. जे गझनीच्या महमूदने आपल्या पुत्रांना आणि इस्लामच्या सुलतानांना दिलेला सल्ला म्हणून लिहिला होता. बरनी यांनी फटाकामध्ये सैद्धांतिक पातळीवर जे लिहिले आहे आणि तारिकामध्ये व्यावहारिक स्तरावर काय चित्रित केले आहे आणि बारानीच्या लेखनात त्या काळातील वास्तविक घटनांचे चित्रण आहे का, यामधील सूरातील साम्य याविषयी बारानी यांच्यावर तीन टीका झाल्या आहेत. केवळ ऐतिहासिक पात्रांची अभिव्यक्ती म्हणून त्यांचे विचार चित्रित केले? सय्यद हसन (1938 90) यांनी टिप्पणी केली की 'विविध पात्रांच्या नावाने दिलेले अनेक उपदेश काल्पनिक आहेत. ए. बी. एम. हबीबुल्लाह (1941) यांनीही अशाच चिंतेचा प्रतिध्वनी केला 'हे लेखकाचे स्वतःचे मन या पुस्तकात मांडले आहे, वास्तविक भूतकाळ नाही. पीटर हार्डी (1957: 21) यांचेही असेच मत आहे की, 'बारानी यांनी त्यांच्या कल्पना तारीख-इ फिरोजकाहीच्या पात्रांची अभिव्यक्ती म्हणून मांडल्या आहेत. हादीने मुहम्मद बिन तुघलकसोबतचे बारानीचे दोन संवाद उद्धृत केले आहेत. यापैकी एक सुलतानांना मृत्युदंडाची परवानगी आहे की नाही ही चिंता आहे आणि फतवा आणि तारीह या दोन्हीमध्ये ती परवानगी नाही यावर जोर देण्यात आला आहे. दुसऱ्या संवादात, बरनी लोकांचा त्यांच्या सुलतानवरील विश्वास गमावणे हा एक गंभीर रोग म्हणून ओळखतो; त्याच्या कलावामध्येही त्याने दहशतीचा मार्ग स्वीकारणाऱ्या राज्यकर्त्याचा निषेध केला आहे. या दोन्ही संवादांमध्ये मात्र मुहम्मद बिन तुघलक त्याच्याशी सहमत नाही आणि तलवार आणि लाठीचा मार्ग अवलंबण्याचे ठरवतो. हार्डी असा युक्तिवाद करतात की खऱ्या मुस्लिम सुलतानाने मोठ्या प्रमाणात नवकल्पनांना परावृत्त केले पाहिजे या कल्पनेचा प्रचार प्रामुख्याने तत्त्ववेत्त्यांनी आणि नीच कुटुंबात जन्मलेल्यांनी केला होता (तो गैर-तुकांना उच्च पदांवर नियुक्त करण्यास विरोध करत होता) आणि अष्ट घमच्या लोकांनी (काफिर) असू नये. उच्च पदांवर नियुक्ती. ही चिंता कृतय आणि तारिख या दोन्हींमध्ये सारखीच दिसते. त्याचप्रमाणे पीटर हार्डी असाही युक्तिवाद करतो की जय सेव्हनमध्ये ठळक केलेले बलबनचे विचार हे लस्केचे आहेत आणि बल्बनचे नाहीत.

परंतु जर हे मान्य केले की फताबा हे तारखेनंतर लिहिलेले कार्य आहे, तर याचा अंदाज लावता येईल की बरनी यांनी सुलतान आणि भावी पिढ्यांना एक आदर्श आणि यशस्वी मुस्लिम सुलतान काय करावे याच्या आधारे सल्ल्याचा मजकूर म्हणून फतवा रचला. त्याने पाहिलेल्या आठ सुलतानांच्या कारकिर्दीतून त्याला मिळालेल्या अनुभवांवर आधारित असे व्हा.

फिरोजच्या इच्छेमुळे बरनी च्या व्याख्येमध्ये विविध भिन्नता आणि पूर्वाग्रह निर्माण झाले, विशेषत: जेव्हा बरनी च्या तारखेच्या पहिल्या आणि दुसऱ्या आवृत्तीची तुलना केली जाते. पहिल्या आवृत्तीत, वा सुलतान मुहम्मद बिन तुघलकची विशेष कृपा लाभलेली व्यक्ती म्हणून लिहित होते. दुस-या किंवा अंतिम आवृत्तीत, त्याने समानता समाविष्ट केली आणि स्थिर शासक, सुलतान फ्रिओझचे समाधान करण्यासाठी युक्तिवादांमध्ये बदल केले.

याचा परिणाम अत्यंत पक्षपाती दृष्टिकोनात होतो. सुलतान मुहम्मद बिन तुघलकची मर्जी लाभलेल्या बरनी ने या ग्रंथाच्या पहिल्या आवृत्तीत मुहम्मद बिन तुघलकच्या कृत्यांची प्रशंसा केली आहे, जरी मुहम्मद बिन तुमलकच्या काही कृत्यांचे संक्षेप दुसऱ्या आवृत्तीत केले आहे. किंवा दृष्टीकोन त्यांची व्याख्या बदलली आहे. पीटर हार्डी, मुहम्मद बिन तुघलकच्या कारकिर्दीचे वर्णन करताना, असा युक्तिवाद करतात की 'त्याच्या संरक्षक [मुहम्मद बिन तुघलक] बद्दल कृतज्ञता आणि देव आणि मानव यांच्यावरील त्याच्या कर्तव्यावरील गाढ विश्वास यांच्यात तो फाटला होता.' बरनी चा असा विश्वास होता की कठोर शिक्षा आणि अक्षम अधिकाऱ्यांच्या नियुक्तीमुळे सुलतानचा नाश होईल आणि सुलतानाचा अधिकार कमकुवत होईल, ज्याची मुहम्मद बिन तुघलकाकडे कमतरता होती कारण त्याला केव्हा कठोर आणि केव्हा नम्र व्हायचे हे माहित नव्हते. फिरोजच्या पहिल्या सहा वर्षांच्या इतिहासाच्या दोन्ही आवृत्त्यांमधील वर्णनातही तेच दिसून येते. पहिल्या आवृत्तीत ते अतिशय संक्षिप्त आहे आणि संपूर्ण चार वर्षांचे वर्णन फक्त एका प्रकरणात समाविष्ट केले आहे. दुसऱ्या आवृत्तीत ते अधिक तपशीलवार आहे आणि सहा प्रकरणांमध्ये पसरलेले आहे. पहिल्या आवृत्तीत महंमद बिन तुघलकाच्या खानदानी वंशाचे वर्णन सविस्तर असून, फिरोजने उमरा काढून घेतल्याचा उल्लेख मुहम्मद तुघलकाने केला आहे, तर दुसऱ्या आवृत्तीत त्याने फक्त मातनेरच्या किल्ल्यात स्वतःच्या कैदेचा उल्लेख केला आहे. याचाही उल्लेख आहे. त्याचा त्यांनी त्यांच्या सहिफा या ग्रंथात अधिक तपशीलवार उल्लेख केला आहे. त्यांच्या उच्चवर्णीय आणि खालच्या जातीच्या विचारसरणीचाही परिणाम झाला. त्याच्या पहिल्या आवृत्तीत, वाह यांनी मुहम्मद बिन तुघलकच्या खालच्या जातीच्या लोकांना उच्च पदांवर नियुक्त केल्याबद्दल टीका केली नाही: तो अझीझ खम्मरची कंवल झिक मार म्हणून प्रशंसा करतो, परंतु दुसऱ्या आवृत्तीत त्याचे विधान निम्न जातीच्या लोकांच्या विरोधात आहे. ती तिखट बनते. लोकांच्या दिशेने आणि मुहम्मद बिन तुघलकच्या अंतर्गत शादी अनुग्रह प्राप्त केलेल्या निम्न-जातीच्या पार्श्वभूमीतील लोकांची तपशीलवार यादी सादर करते. त्याच्या पहिल्या आवृत्तीत, बरनी यांनी शरियाच्या विरुद्ध जाणारी रुक्षा न देण्याबाबत सुलतानला सल्ला देण्याचे धाने धाडस केल्याचा कोणताही उल्लेख केलेला नाही. पण दुसऱ्या आवृत्तीत, त्याने पश्चात्ताप केला आणि त्याचे 'निर्दोषत्व' सिद्ध करण्याच्या प्रयत्नात तपशीलवार विश्लेषण सादर केले, हे स्पष्ट करते की तो मुहम्मद बिन तुघलकच्या धार्मिक लोकांना शिक्षा करण्याच्या धोरणाचा भाग नव्हता, तर तो त्याचा एक भाग होता. सुलतान. या हल्ल्यांसाठी तो 'अज्ञात वंशाच्या लोकांना' जबाबदार धरतो. त्याचप्रमाणे, त्याच्या पहिल्या आवृत्तीत तो क्वचितच अलाउद्दीनला नकारात्मक प्रकाशात दाखवतो. त्याच्या 'धर्माप्रती उदासीनता' आणि *शरियाची पर्वा न करता शिक्षा दिल्याबद्दल त्याला शाप देत नाही. पण दुसऱ्या आवृत्तीत तो युनिव्हर्सिटी अलाउद्दीनला जुलमी म्हणतो

बरनी ची राजत्वाची संकल्पना

बरनी च्या लेखनात सुलतानला मध्यवर्ती स्थान होते. तथापि, त्याच्या विश्लेषणात 'राजा आणि त्याची प्रजा यांच्यातील परस्पर जबाबदारीची कल्पना समोर येत नाही. बरनी यांनी आपल्या फतव्यात याचे कौतुक केले आहे. 'राजा ही देवाच्या अद्भुत निर्मितींपैकी एक आहे आणि देव चांगल्या आणि वाईट दोन्ही परिस्थितींचा निर्माता आहे.' तर. 'सुलतानच्या व्यक्तिरेखेनुसार राज्य हेच चांगले आहे किंवा ते वाईट असू शकते (हबीब, 1998: 26). उच्चवर्णीयांची कल्पना त्याच्यात इतकी प्रबळ होती की महमूद गुजुनी आणि बलबन (तथाकथित उच्चभ्रू वर्ग) यांचे वर्णन करताना बरनी 'राज्य' हे 'देवाचे उपराज्य' म्हणून मांडतात. सुलतानला 'देवाची सावली' (जिल-अल्लाह) म्हणून सादर केले जाते. पण, जलालुद्दीन खल्जीच्या संदर्भात, "राज्य हे केवळ फसवे आणि दिखावा होते. बाहेरून भव्यता आणि अलंकार असले तरी आतून ते कमकुवत आणि नगण्य होते. शिवाय, राजसत्तेचा खरा स्रोत 'सत्ता' होता. आणि 'सत्ता' होती. पण

राजेशाही टिकवण्यासाठी हिंसा आणि बळाचा वापर हा मुख्य घटक म्हणून बरनी देखील आपली चिंता व्यक्त करतो. त्याच वेळी त्यांच्या मते, यामुळे राजेशाही "असुरक्षित" झाली. खरे तर बरनी यांनी भारतात हे प्रत्यक्ष अनुभवले होते. परंतु, इब्न खलदुनच्या असबिया (शासक वर्गातील एकता) या कल्पनेला बरनी यांच्या लेखनात स्थान नाही.

राजेशाहीची प्रतिष्ठा सुनिश्चित करण्यासाठी, बारानी सुलतानद्वारे भव्यता आणि भव्यतेच्या प्रदर्शनावर भर देते, ही कल्पना बल्बनच्या भव्यतेच्या आणि भव्यतेच्या प्रदर्शनाच्या यशातून बारानीच्या मनात उद्‌भवली असावी. ते महमूदचे म्हणणे उद्धृत करतात की, जरी ऐश्वर्य आणि भव्यतेचे प्रदर्शन इस्लामच्या विरुद्ध आहे, तरीही शासकासाठी ते आवश्यक आहे. तो बलवानच्या जिभेतूनही असेच शब्द व्यक्त करतो, जोपर्यंत सुलतान इराणी सम्राटांचे (अकासीर, खुस्रान) दरबार आयोजित करण्यात आणि कठोर शिष्टाचारांची अंमलबजावणी करत नाही, तोपर्यंत प्रजेमध्ये आवश्यक ती भीती निर्माण होईल, जो सक्षम होणार नाही. करण्यासाठी आज्ञाधारकता आवश्यक आहे'

बारानी यांच्या लेखनातील काळ आणि कालक्रमाची संकल्पना

इतिहासकार म्हणून बरनी हे त्यांच्या कलाकुसरात पारंगत असले तरी कालगणना आणि तारखा मांडण्यात ते अनेकदा चुका करतात. काळाची त्यांची संकल्पना स्थिर नसून त्यात बदल होत असतात. अगदी कालगणनाही अनेकदा चुकीच्या पद्धतीने मांडण्यात आली आहे, तारखा अनेकदा चुकीच्या असतात किंवा अजिबात दिल्या जात नाहीत. बारानी स्वतः आपल्या तारखेत स्वीकारतो. कोणते विजय, बंडखोरी किंवा घटना प्रथम आणि कोणत्या नंतर घडल्या याबद्दल मी विश्वासार्ह नाही आणि मी घटनांचा कालक्रम अचूकपणे पाळला नाही, जेणेकरून ज्ञानी माणसांना संपूर्णपणे राज्याचा कारभार समजावा आणि त्यांना सावधगिरीने सूचित केले जाईल. शहाणपण. स्वीकार.' मलिक बहाउद्दीनच्या बंडाचा काळ बारानींनी चुकीचा उल्लेख केला आहे. जेव्हा घटनांचा चुकीचा क्रम 'कार्यकारण' म्हणून मांडला जातो तेव्हा ही समस्या अधिक गंभीर बनते.

एक अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून बारानी

बरनी 'मुक्त अर्थव्यवस्था'च्या कल्पनेच्या विरोधात होते. सामाजिक आणि राजकीय व्यवस्थेत स्थिरता सुनिश्चित करण्यासाठी किमतीतील चढउतारांचे नियमन करणे हे राज्याचे प्राथमिक कर्तव्य आहे असे बरनी यांचे मत होते. जे सामान्यतः लोकांच्या भौतिक स्थितीसाठी फायदेशीर असेल. अलाउद्दीन खुल्जीच्या किंमत नियंत्रण उपायांच्या यशाने बरनी कदाचित प्रभावित झाले होते, ज्याचे श्रेय ते सामान्य जनतेच्या कल्याणासाठी देतात. बरनी यांनी अलाउद्दीनच्या किंमत-नियंत्रण उपायांचे अतिशय अचूकतेने आणि उच्च पातळीच्या तथ्यात्मक अचूकतेने वर्णन केले आहे. तो असा युक्तिवाद करतो की 'व्यापारींना दिलेल्या स्वातंत्र्यामुळे त्यांना साठेबाजी करण्यास, बाजारात गर्दी निर्माण करण्यास आणि नंतर जीवनावश्यक वस्तूंच्या किमती वाढविण्यास प्रोत्साहन मिळाले असते' (Sindicci, 2014: 207). आणि याचा परिणाम जनतेवर अत्याचार होईल. मंगोल आक्रमणांच्या पार्श्वभूमीवर दिल्ली सल्तनतमध्ये उद्‌भवलेल्या 'गंभीर आर्थिक संकटावर' उपाय म्हणून अलाउद्दीनच्या बाजार नियंत्रण उपायांकडे बारानी पाहते, ज्यासाठी मोठ्या सैन्य आणि तटबंदीद्वारे सीमा सुरक्षित करणे आवश्यक होते. बरनी यांच्या विश्लेषणानुसार अलाउद्दीनच्या बाजार नियंत्रण उपायांचे यश 'मारी कृषी कर आकारणी' आणि त्याची 'कठोर अंमलबजावणी' यावर आधारित होते. बारानी यांचे विश्लेषण असे की, 'किमती कमी म्हणजे प्रत्येकाचे खरे उत्पन्न वाढले असे नाही. याचा अर्थ अनेक लोकांचे खरे उत्पन्न वाढले आणि इतर अनेकांचे उत्पन्न कमी झाले (हबीब 1984: 408)1.

फिरोजशहाच्या शासनाशी संबंधित त्याच्या सहाव्या प्रकरणामध्ये फिरोजशहाने बांधलेल्या कालव्यांची विशिष्ट माहिती दिली आहे. बरनी सुलतानच्या या उपाययोजनांचे दीर्घकालीन परिणाम म्हणून पाहतात आणि भविष्यातील पिढ्यांसाठी त्याचे परिणाम अधोरेखित करतात. हे उपाय या प्रदेशाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी हानिकारक सिद्ध होतील, असे त्यांचे म्हणणे आहे.

बरनी यांचे कार्य व्यापकपणे तर्कशुद्ध विचार प्रदर्शित करतात. गंमत म्हणजे त्यांनी स्वतःला त्यांच्या काळातील तर्कशास्त्रकारांच्या सान्निध्यापासून दूर ठेवले. याचा जन्म अशा वेळी झाला जेव्हा इस्लामिक जगात तर्कशुद्ध विज्ञानावर (इल्म-ए मकुल) जास्त भर दिला जात होता. तो त्यांच्यावर अधिक टीका करणारा होता. बरनी यांनी त्यांच्या फटायात दावा केला आहे की तर्कशास्त्रकार हा तत्वज्ञानी (कालरसिक) होण्यास पात्र आहे. त्याचप्रमाणे मुताझिलांना दडपल्याबद्दल तो महमूदची स्तुती करतो. बास्नी आपला संरक्षक मुहम्मद बिन तुघलक यांच्यावर मकूलातच्या विश्वासाबद्दल टीका करतो आणि मुहम्मद बिन तुघलकच्या धर्मशास्त्रज्ञांबद्दलच्या कठोरतेमागील मुख्य कारण म्हणून त्याने हे नमूद केले आहे. बरनी यांनी मुहम्मद बिन तुघलक यांच्यावर 'तत्वज्ञांचे योगदान आणि पैगंबरांच्या परंपरेच्या अभ्यासाकडे दुर्लक्ष केल्याबद्दल' टीका केली (हार्थी 1980: 37). अशा प्रकारे, बरनी च्या मते, सुलतानाने तर्कशास्त्र आणि तत्त्वज्ञांपेक्षा परंपरावाद्यांना प्राधान्य दिले पाहिजे.

सादृश्यता आणि वाक्यरचना हे बरनी च्या ऐतिहासिक अहवालाचे प्रमुख घटक आहेत. बरनी ने अत्याधिक बळाचा वापर करून विविध राजवंशांचा नाश आणि बदली पाहिली होती (बल्बनने इल्बारीस उपटून टाकले होते आणि बल्बनचे वंशज खल्जींनी उलथून टाकले होते) म्हणून त्याच्या फतव्यात बरनी यांनी वंशपरंपरागत राजवटीच्या बाजूने जोरदार युक्तिवाद केला 'जर एखाद्याने खूप काही मिळवले. शक्तीचे. तो एक प्रदेश ताब्यात घेतो, तिथे त्याच्या आधी स्थापन झालेल्या व्यक्तीचा नाश करतो आणि स्वतःला सुलतान म्हणून घोषित करतो. यानंतर त्याला उमरा समर्थक आणि दरबारी लोकांचा पाठिंबा मिळतो... पण जेव्हा तो मरण पावतो किंवा त्याचा खून होतो तेव्हा कर भरला जातो आणि दुसरी व्यक्ती बनते. सुलतान, आणि नंतर तो जुन्या शासकाच्या उमराह आणि त्याच्या नोकरांची कुटुंबे आणि मालमत्ता नष्ट करतो. आणि नवीन उच्च वर्ग आणून ते स्वानचे स्थान मजबूत करते. जर त्याने जुन्या लोकांना ठेवले तर ते त्याच्यावर किंवा या देहावर विश्वास ठेवू शकणार नाहीत'.

बरनी यांनी बलबनच्या धोरणांवर 'खूपच रक्तरंजित, धाडसी आणि दृढनिश्चय' (हार्डी, 1960: 30) टीका केली. शेरखान (बलंबनचा चुलत भाऊ) आणि तुगुरिल यांच्या बलबनच्या जघन्य हत्येबद्दल तो अत्यंत टीकात्मक दृष्टीकोन घेतो. जरी त्याच्या युक्तिवादाला धार्मिक सूर आहे की तो शरियाच्या विरोधात आहे आणि त्याला त्याच्या कृत्याबद्दल न्यायाच्या दिवशी अल्लाहला उत्तर द्यावे लागेल.

बरनी यांची उच्चवर्णीय आणि खालच्या जातीची संकल्पना

बरनी यांनी स्वतःला केवळ विवेकवाद्यांपासून दूर ठेवले नाही, तर 'निच' जातीतील लोक ('निच' वंशात जन्मलेले लोक) आणि 'उच्च जातीत' जन्मलेल्या उच्चभ्रू गटाकडेही ते तुच्छतेने पाहत होते. सुलतानच्या लोकांची.त्याने अशा नियुक्त्यांबाबत अतिशय कठोर भूमिका घेतली.त्याच्यासाठी 'नीच जातीतील' लोकांना शाही उपकार मिळण्याचा अधिकार नव्हता.त्यामुळे सुलतान फक्त 'कुलीन कुळात' जन्मलेल्या लोकांनाच नियुक्त करू शकत होता. ते घेणाऱ्या लोकांना दर्जा मिळायला हवा. या प्रकरणात त्यांच्या मते 'निम्न जाती'त जन्मलेल्या धर्मांतरितांच्या मुलांना मदरशांमध्ये (शैक्षणिक संस्था) प्रवेश देऊ नयेत. फक्त लोक. उच्चभ्रू घराण्यांतून फक्त ज्यांना देवाने राज्य करण्यासाठी 'निवडले' आहे. न्याय आणि स्थिरतेसाठी 'उच्च अभिजात वर्गा'चे अस्तित्व आवश्यक आहे. इथे प्रामुख्याने खलजी आणि तुघलक राज्यकर्ते (विशेषतः मुहम्मद तुघलक) आहेत ज्यांनी लोकांची नियुक्ती केली. तथाकथित 'लोअर एलिट' उच्च पदांवर. त्याच्यासाठी बाजारातील लोक (व्यापारी आणि व्यापारी) राजेशाही कृपापात्र नाहीत. बरनी टिप्पणी करतात की "उच्च प्रशासकीय पदांवर त्यांच्या नियुक्तीमुळे अस्थिरता निर्माण होईल आणि कायदा आणि सुव्यवस्थेचा भंग होईल (सिद्दीकी 2014: 207). यालाच I. H. सिद्दीकी 'इतिहासाचा अभिजात दृष्टिकोन' म्हणतात.

खालच्या कुळांबद्दल त्याच्या मनात इतकी कटुता होती की 'अज्ञात वेषात' असलेल्या व्यक्तीने लिहिलेल्या इतिहासावर 'विश्वास' ठेवणे त्याच्यासाठी अयोग्य होते. तो असा युक्तिवाद करतो की सुलतान जो 'नीच जन्मलेल्या' लोकांशी संबंध ठेवतो तो त्याच्या राजवटीच्या स्थिरतेला आणि इस्लामच्या सर्वोच्चतेला धोका देतो. मुबारक खल्जीने

खुसरो खान बरबारीची नेमणूक केली, ज्यामुळे शेवटी मुबारक खल्जीचा खुसरो खानच्या हातून खून झाला, असे बरनी सांगतात की सुलतानाने 'योग्य नोकरांना' बढती देऊ नये.

बरनी यांच्या लेखनात दिसणाऱ्या खालच्या कुळांबद्दल कटुतेची इतकी खोल भावना कदाचित इतर कोणत्याही तारखेला नसेल. अशा कटुतेचे संभाव्य स्पष्टीकरण या वस्तुस्थितीमध्ये आढळू शकते की बरनी , त्याची विद्वत्ता आणि विद्वानांच्या घराण्यातील पार्श्वभूमी असूनही, राजेशाही कृपा मिळविण्यासाठी बराच काळ थांबावे लागले आणि त्याचे कारण उघडपणे त्याचे कारण होते. तुघलक सुलतान मुहम्मद बिन तुघलक याने सेवेत 'निम्न कुळातील' लोकांच्या नवीन वर्गाचा समावेश केला आहे. त्यांचे विश्लेषण पुढे या वस्तुस्थितीकडे लक्ष वेधते की सुलतानशाहीच्या काळात 'खालच्या जातीच्या' लोकांच्या वाढीमुळे जुने श्रीमंत अभिजात वर्ग आणि नवनियुक्त वर्ग यांच्यातील सामाजिक तणाव निश्चितच वाढला आणि त्यामुळे 'सामाजिक समतोल बिघडला'.

बारानी यांच्या लेखनातील धर्म आणि इतिहास

इतर मुस्लीम इतिहासकारांप्रमाणेच बरनी यांनाही प्रत्येक गोष्टीचे श्रेय कुराण आणि पैगंबर यांना देण्याची खोल भावना आहे. बरनी यांना त्यांच्या काळातील धार्मिक तत्त्वांमध्ये प्रशिक्षित करण्यात आले होते आणि त्यांना शरियावर आधारित शासन अधिकारावर विश्वास होता. तो राजा आणि धार्मिक विद्वानांना शरियाच्या तत्त्वांचे आणि खऱ्या विश्वासाचे रक्षक म्हणून सादर करतो. त्याला 'राज्य आणि धर्म' एकसारखे दिसत होते. कुतूहलाने, तो इस्लामिक राजकारणातील खलिफाच्या मध्यवर्ती भूमिकेकडे दुर्लक्ष करतो, जो 1258 मध्ये मंगोलांनी बगदादच्या खलिफातच्या नाशाचा परिणाम असू शकतो.

आपल्या फतव्यामध्ये, महमूदने आपल्या मुलांना शरियाचे पालन सुनिश्चित करण्यासाठी, मद्य उत्पादनावर बंदी घालण्यासाठी आणि वेश्या, नृत्य, गाणे इत्यादींवर बंदी घालण्यासाठी मुहत्सिब किंवा बाबरानवर देखरेख ठेवण्यासाठी अधिकारी नियुक्त करण्याचा सल्ला दिला आहे. जरी तो त्याच्या संदर्भात ते अधिक व्यावहारिक आणि मानवीय दिसते, 'पापाच्या धंद्यात गुंतलेली माणसे वाईट ठिकाणी राहिली आणि त्यांची पापे दिसत नसतील तर अशा लोकांवर बंदी घालू नये कारण अन्यथा अनेक दुष्ट लोक, त्यांच्या लोभीपणामुळे, कृत्ये होतील. सक्तीने पुरुषांच्या हॅरेममध्ये प्रवेश करण्यास सक्षम (हबीब 1998. 33) 1

इस्लाम आणि इस्लामी तत्त्वांचा तो राख होता. इस्लाममध्ये इस्लामी तत्त्वांचे उल्लंघन करणाऱ्याला आणि काफिर जिमीला शिक्षा व्हायला हवी होती. शापई सिद्धांत सामी काफिसचे इस्लाममध्ये धर्मांतर करण्याचे समर्थन करते. जरी बरनी ने आपल्या सहिफा-ए-नत-ए मुहम्मदमध्ये असा युक्तिवाद केला आहे की इल्तुतमिशने आपल्या मंत्र्याच्या सल्ल्याने ही कल्पना नाकारली होती. अशा प्रकारे तो सूचित करतो की राज्यकारभाराच्या कलेत इस्लामिक तत्त्वे नव्हे तर राजकीय व्यावहारिकता प्रचलित आहे. परंतु इस्लामच्या धर्मांधांवर (इस्लाममधील तर्कवादी तत्त्वज्ञ) काफिरांपेक्षा बरनी यांनी अधिक कठोरपणे टीका केली आहे.

बरनी च्या पहिल्या आवृत्तीत अलाउद्दीनवर कोणतीही धार्मिक टीका नाही. पण त्याच्या दुस-या आवृत्तीत बरनी , अलाउद्दीनच्या धर्माबद्दलच्या उदासीनतेचा आणि शरियतच्या उल्लंघनाचा निषेध करतो. लोक सुलतानची आध्यात्मिक शक्ती बाळगून त्याची स्तुती का करतात आणि त्याला प्रार्थना का करतात यावर टीका केली आहे. त्याला सुलतान 'जुलमी' वाटतो आणि त्याला आश्चर्य वाटते की जो देवाला घाबरत नाही त्याच्याकडे आध्यात्मिक शक्ती कशी असू शकते' (सिद्दीकी 2014 210).

बरनी हे मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासकारांमध्ये त्यांच्या इतिहासाच्या सखोल जाणिवेमुळे वेगळे आहेत. त्यांना इतिहासकाराच्या कर्तव्याची जाणीव होती. आपल्या तारखेच्या प्रस्तावनेत, इतिहासकाराचे लक्ष कोठे केंद्रित करावे याबद्दल बा तपशीलवारपणे सांगतात. त्याच्या संपूर्ण इतिहासात त्याने 'सत्य' सादर करण्यावर भर दिला आहे.

तथापि, ते वस्तुनिष्ठता आणि पक्षपातीपणा न करता इतिहास मांडण्याचा दावा करते. पण त्याचे खाते पक्षपातापासून मुक्त नाही. त्यांच्या परिस्थितीचा, विशेषतः त्यांच्या शेवटच्या वर्षांतील गरिबीचा त्यांच्या लेखनावर तसेच त्यांच्या विश्लेषणावर खोलवर परिणाम झाला. हे त्याच्या ग्रंथाच्या दोन आवृत्त्यांमध्ये सर्वात स्पष्ट आहे जेथे त्याची व्याख्या आणि तथ्यात्मक माहिती बदलली आहे आणि अनेकदा सुधारित केली गेली आहे. बरनी लाही आपल्या तुर्की वारशाची जाणीव होती. त्याची विद्वत्ता आणि कुलीन पार्श्वभूमी असूनही, त्याला राजेशाही कृपा उशिरा मिळाली. आणि नंतर पुन्हा एकदा त्याला शाही कृपेने पूर्णपणे काढून टाकण्यात आले. या सगळ्याचा दोष तो खालच्या कुळांवर झालेल्या अत्याचारावर ठेवतो. त्याच्या संपूर्ण इतिहासात आणि विस्तारात, तो तुघलक सुलतानांच्या अधिपत्याखाली 'नीच जातीतील' लोकांना उच्च पदांवर नियुक्त करण्यावर जोरदार टीका करतो. आणि त्यांच्यापासून अंतर राखल्याबद्दल बलबनचे कौतुक करतो.

अबुल फजल (१५५१-१६०२) हे

भारतातील महान इतिहासकारांपैकी एक होते, ते अधिकृतपणे नियुक्त केलेले इतिहासकार होते, एक विचारवंत होते, तरीही ते परंपरागत प्रकारचे अधिकृत इतिहासकार नव्हते. तो एक हुशार विद्वान होता पण 'श्रेष्ठता संकुलाने ग्रस्त' होता ज्यामुळे तो गर्विष्ठ आणि अहंकारी बनला होता.

इबादतखाना (१५७५) स्थापन होण्याच्या एक वर्ष आधी अबुल फजल राजेशाही सेवेत दाखल झाला होता. अबुल फजलची सर्वात प्रसिद्ध रचना, अकबरनामा (सी. १५९५), अकबराने जारी केलेल्या १५८९ च्या आदेशानुसार लिहिली गेली. त्यात आदामच्या काळापासून अकबराच्या कारकिर्दीच्या 46 व्या वर्षापर्यंतच्या घटनांचा तपशील आहे. ऐन-इ अकबरी, साम्राज्याचे सांख्यिकीय खाते, प्रॉस्पेक्टस गॅझेटियरच्या स्वरूपात लिहिले गेले. आणि मूळतः त्याचा तिसरा भाग होता (नंतर 17 व्या शतकाच्या सुरूवातीस तो एक वेगळी वाढ म्हणून दिसला), मूळतः ऐन्हा-ए मुकद्दस-ए शाही म्हणून ओळखला जातो आणि नंतर 17 व्या शतकाच्या सुरुवातीपासून तो ऐन- म्हणून ओळखला जाऊ लागला. ई-अकबरी. अबुल फुदलच्या देवाच्या आवाहनावर लक्ष केंद्रित करणारी मुनाजातही त्यांनी रचली. महामतचा फारसी अनुवाद रझम्नामाची प्रस्तावनाही त्यांनी लिहिली. या मॅग्नम ओपस व्यतिरिक्त, अबुल फझलची पत्रे देखील उपलब्ध आहेत, जी त्याच्या मृत्यूनंतर संकलित केली गेली होती, म्हणजे मुकबत-ए अल्लामी (त्याचा पुतण्या अब्दुस समद याने संकलित केलेली) आणि रुक-ए अबुल फजल (अबुल फजलचा आणखी एक पुतण्या नूरुद्दीन मुहम्मद याने संकलित केली होती. . संकलित).

अबुल फजलने अकबरनामा लिहिण्याचे काम सात वर्षांत पूर्ण केले आणि शेवटी ते १५९८ मध्ये अकबराला सादर केले. या काळात त्यांनी पाच वेळा मसुद्यात सुधारणा केली, जे लेखकाने वापरलेला प्रत्येक शब्द काळजीपूर्वक निवडला होता. अबुल फजल हा एक अभिजात वर्ग होता जो सामान्य लोकांच्या गरजेनुसार लिहीत नव्हता. तो स्वतः म्हणतो, 'माझ्या गर्दीशी काय संबंध?' (निजामी 1982 149).

अबुल फजलच्या प्रेरणेचे तत्त्वज्ञान स्त्रोत

अबुल फजलच्या विचारांवर त्याच्या परिस्थितीचा खोलवर परिणाम झाला. अबुल फजलचे प्रारंभिक शिक्षण त्याचे वडील शेख मुबारक यांच्याकडे झाले, जे त्यांच्या काळातील एक महान विद्वान होते. अबुल फजलच्या कुटुंबावर महादवी विचारांचा खूप प्रभाव होता. अबुल फझलचे वडील शेख मुबारक यांच्या महदवींच्या (महदवी संत शोख अलई आणि मियाँ अब्दुल्ला नियाझी यांच्यासह) सद्भावनेमुळे कुटुंबाला उलामांचा रोष सहन करावा लागला. या कुटुंबाला मामोदांसारखे जगावे लागले आणि या कुटुंबाचा वीस वर्षांपर्यंत उलामांचा छळ सुरूच होता. मखदूम-उल मुल्क अब्दुल्ला सुलतानपुरी यांनीही त्यांना मिळालेले अनुदान जप्त करण्याचे आदेश दिले. या सगळ्यामुळे अबुल फजलच्या मनात सनातनी वृत्तीबद्दल कटुता निर्माण झाली होती.

अबुल फझुलने आपली तात्विक अंतर्दृष्टी आणि विविध स्त्रोतांकडून आणि विद्वानांकडून प्रेरणा घेतली. चासाकीच्या तात्विक पायामागे इब्न सिना (अबिसौना, ज्यांचे परिधीय तत्त्वज्ञान), इराणची इशराकी परंपरा (शांख शिहाबुद्दीन सुहरावर्दी मकतूल), इब्न अल-अरबीचे विचार आणि तत्त्वज्ञान, इमाम गजाली, "नझारीन'साठी सल्ला" प्रिंसेस') फिरदौसीचा शाहनामा, हकीम फतहुल्ला शिराझी आणि जिलानी बंधूंचे विचार. भारतीय परंपरेत त्यांच्यावर महामरत, धर्मशास्त्र आणि कलील वा दिना (पंचतंत्र) यांचा प्रभाव होता. अबुल फझल इब्न अल-अरची यांच्या तहदत जल बुजुद (एकत्रितता) यांचा प्रभाव होता.) त्याने नसिरुद्दीन तुसी यांच्या अख्तलक-ए नासिरीमधूनही बरेच काही काढले. इरफान हबीब महमूद पसित्रीद्वानी (मृत्यू 1427-1428), वहिदिया/नुव्रतविय्या पंथाचे संस्थापक, याचा संभाव्य प्रभाव अबुल फझल (हरबन्स 2020) यांनीही नोंदवला. : 65-71) असेही मानतात की अबुल फजल हा संत-कवी कबीर यांच्या विचारांनी खूप प्रभावित होता, ज्यांना तो मुवाहिद (एकेश्वरवादी) म्हणतो.

इतिहासासंबंधी अबुल फजलची संकल्पना

अबुल फजलचा इतिहासाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन अकबराच्या इतिहासाच्या संकल्पनेने मार्गदर्शन केला. अकबराला आपले कर्तृत्व आणि नाव अमर करण्याची तीव्र इच्छा होती. अशाप्रकारे, तैमुरीद परंपरेचे अनुसरण करून, त्यांनी भूतकाळातील राजकीय घडामोडींशी संबंधित असलेल्या सर्वांना त्यांच्या आठवणी लिहिण्यास सांगितले. या प्रक्रियेत, गुलबदन बेगम (हुमायुन्नामा), बयाझिद बायत (तजकिराय हुमायूं वा अकबर), जोहर आफताबची (तजकिरत-उल बकरीयत) आणि अब्बास यान सरवानी (तारीख-ए शेरशाही, तुहफत-ए अकबरशाही) यांनी त्यांच्या संस्मरणांची रचना केली.

अकबराच्या सहस्राब्दी प्रकल्प तारिख-ए अल्फीबाबत विशेष सूचना देण्यात आल्या होत्या. अकबराने ही तारीख ठरवण्याचे काम विद्वानांच्या एका गटाकडे सोपवले, ज्यांना हिजरी ऐवजी रेहलत (इलाही) कॅलेंडर वापरण्यास सांगितले गेले, भाषा सोपी ठेवा आणि सुलतानांना सत्तेवर येण्यास कारणीभूत परिस्थिती स्पष्ट करा. गेला मात्र या सूचनांमध्ये दुरुस्त्या दिसत आहेत. जेव्हा अबुल फजलला इतिहास लिहिण्यास सांगितले गेले. अनेक विद्वानांचा ग्रंथ तयार करताना आलेल्या अडचणी त्यांनी अनुभवल्या आणि हे काम एकट्या अबुल फजलकडे सोपवले. याशिवाय अबुल फजल यांना माहितीचे संकलन आणि संकलन करण्यासाठी संपूर्ण सचिवालय उपलब्ध करून देण्यात आले. हिजरी कॅलेंडरला प्राधान्य न देणाऱ्या अकबराने त्याच्या वापराबाबत अबुल फजलचा सल्ला घेतला नाही. याव्यतिरिक्त. भाषेच्या साधेपणाबद्दल शंका असूनही त्यावर कोणतीही मर्यादा घालण्यात आली नाही. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे, अबुल फजल स्वतः लाक्षणिक शब्दावलीपासून दूर जाण्याचा दावा करतो. तथापि, तिच्या साधेपणाबद्दल माशाचा दावा क्वचितच न्याय्य आहे.

या पार्श्वभूमीवर अबुल फजलने आपल्या महान कार्याची रचना सुरू केली. अकबरनामा लिहिण्याच्या उद्देशावर भाष्य करताना निजामी (1982:146) म्हणतात. अबुल फझलचा या विषयाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन ठरवण्यासाठी सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणजे इतिहासाचा उद्देश आणि इतिहास आणि इतिहासाची भूमिका यासंबंधी त्याच्या गुरुचे मत आहे.

अबुल फजल, 'आपला नायक (अकबर) एक सर्वोच्च मानव आणि एक आदर्श राजा म्हणून सादर करण्याच्या त्याच्या उत्कट इच्छेने, अनेकदा कारण, तटस्थता आणि वाजवी मर्यादा लक्षात घेण्यात अपयशी ठरतो. यामुळे त्याचे वर्णन केवळ पक्षपाती बनले नाही तर काही वेळा ते केवळ प्रशंसाच्या खालच्या पातळीवर पोहोचते'

अबुल फजलच्या वेळी, इतिहास लेखनाच्या दोन्ही मंगोल आणि तैमुरीड परंपरा, तसेच भारतीय परंपरा प्रचलित होत्या. अबुल फझुलने मंगोल परंपरा स्वीकारली जी त्याच्या वाक्यरचनेत अत्यंत अलंकृत होती. तारिख-ए-अल्फीबाबत अकबराने दिलेल्या सूचनांच्या विरोधात हे होते. जिथे त्यांनी माशाच्या साधेपणाबाबत सूचना दिल्या होत्या. बऱ्याचदा याचा परिणाम मूळ कल्पनेचा अर्थ पुसट होण्यात होतो.

न्यायालये आणि शिबिरांच्या आसपास केंद्रित असलेले पर्शियन इतिहासलेखन अबुल फझल, अल. त्यांनी तितक्याच अरबी इतिहासलेखनाच्या परंपरेकडे लक्ष वेधले ज्यामध्ये लोकांना केंद्रस्थानी ठेवले गेले. तथापि, अरबी इतिहासलेखनाची त्यांची स्वीकृती "फक्त आंशिक आणि मर्यादित होती. अरब इतिहासकारांप्रमाणे या इतिहासकाराच्या (अबुल फझल) अभ्यासाच्या आकर्षक क्षेत्रामध्ये जनतेला पूर्ण प्रवेश नव्हता, परंतु हे आवश्यक होते कारण त्याच्याशिवाय, अकबराचे बहुआयामी कार्य अपूर्ण आणि निस्तेज राहिले असते (निजामी 1982 153). त्याच्या वर्णनात त्याच्या काळातील संतांबद्दल तपशीलवार चर्चाही नाही.

त्यांनी भारतीय परंपरेची एकता आणि सातत्य यासाठी प्रयत्न केले आणि त्याच वेळी भारताला जागतिक स्तरावर इराण, ट्रान्सोक्सियाना आणि तुर्कीशी जोडण्याचा प्रयत्न केला.

इतिहासाची व्याप्ती वाढवत असतानाच त्यांनी आपल्या काळातील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक कलांच्या विश्लेषणालाही स्थान दिले आहे.

इतिहासाबद्दल आणि इतिहासकाराकडे त्यांची स्वतःची स्पष्ट दृष्टी होती, त्यांच्या मते इतिहास म्हणजे कालक्रमानुसार घटनांचे वर्णन आणि त्यात जो प्रवीण आहे तो इतिहासकार. त्यांनी इतिहासाला 'कालक्रमानुसार जागतिक घटनांची नोंद' (रिझवी 1975: 225) म्हणून पाहिले. त्यांचे कार्य 'भारतीय मध्ययुगीन ऐतिहासिक लेखनातील एक ऐतिहासिक कार्य बनले आहे' (मुखिया 2017: 88)1

इतिहासाच्या स्रोतांकडे अबुल फजलचा दृष्टिकोन

अबुल फझल हे तथ्य संकलन आणि योग्य विश्लेषणानंतर सांख्यिकीय तथ्यांचा काळजीपूर्वक आणि काळजीपूर्वक वापर करण्याच्या क्षेत्रातील अग्रणी मानले जाते. तथ्ये गोळा करण्यासाठी त्यांनी नवीन पद्धतीचा अवलंब केला. या प्रकारच्या सांख्यिकीय डेटाच्या सादरीकरणाच्या संदर्भात त्यांच्या पुस्तकाला उच्च स्थान आहे. त्याने अधिकृत कागदपत्रे तसेच तोंडी खात्यांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला. या कामासाठी बामझीद बायत नोंदवतात. त्यांना लिपिकांचे (लेखक) संपूर्ण सचिवालय प्रदान करण्यात आले. कालक्रमानुसार आणि त्यांच्या भौगोलिक संदर्भात घटनांची मांडणी करताना त्यांनी खूप काळजी घेतली आणि त्यांच्या 12 सुबांच्या वर्णनात प्रत्येक सूत्र (प्रांत) संबंधित प्रशासकीय आणि महसूल माहितीचे तपशीलवार वर्णन आहे. हा एक प्रशासकीय दस्तऐवज आहे ज्यामध्ये साम्राज्याची प्रशासकीय आणि महसूल संबंधित माहिती दिली जाते. परंतु, निर्देशांक हा केवळ डेटाचा संग्रह आहे आणि संस्थांचा हळूहळू विकास लक्षात घेण्यात अपयशी ठरतो. प्रशासकीय संस्थांच्या प्रत्यक्ष कामकाजाचा लेखाजोखा न मांडता त्यांचे कार्य 'आदर्श' चित्रण करते. 'ही माहिती रेल्वेच्या वेळापत्रक किंवा विभागीय अहवालासारखी वाचली जाऊ शकते, ज्यामध्ये लोकांच्या वास्तविक परिस्थितीबद्दल आणि त्यांच्या जीवनाचे स्वरूप, उद्देश आणि अर्थ याबद्दल काहीही सांगू शकणारे काहीही नाही. (सिद्दीकी 2018: 148) . त्यात सामान्य लोकांच्या कृती, श्रद्धा, सामाजिक सवयी आणि वर्तन आणि अंधश्रद्धा यांचाही तपशील नाही. अशा प्रकारे तो समाजाची कथा मांडण्यात अपयशी ठरतो, त्याऐवजी तो केवळ 'अकबराची कहाणी' बनतो.

अबुल फझल क्वचितच त्या स्रोतांचा उल्लेख करतो ज्यातून त्याने कोणतीही विशिष्ट माहिती मिळवली' (मुकरिया 2017 66). असाच आरोप जॅरेट या त्याच्या इंग्रजी अनुवादकाने केला आहे की, इतर लेखकांकडून शब्दशः लेखे घेतल्यानंतरही, तो क्वचितच उद्धृत करतो, कोणत्याही यमक आणि कारणाशिवाय, साहित्यिक चोरीच्या आरोपाबाबत बेफिकीर राहून' (मुखिया 2017 68 पासून व्युत्पन्न). येथे जॅरेटने अबुल फझलवर अल्-बिरुनीच्या मजकुराच्या रशिदुद्दीनच्या पर्शियन भाषांतरातून ऐनचा तिसरा भाग कॉपी केल्याचा आरोप केला आहे. त्याचप्रमाणे अबुल फजलनेही विश्वनाथ कविराजांच्या साहित्य दर्पण आणि मनुस्मृतीमधून हिंदू तत्त्वज्ञान आणि चालीरीतींबाबत नक्कल केली आहे. त्याचप्रमाणे, काबूलच्या सरकारशी संबंधित त्याचा विभाग मुख्यतः बाबरच्या वर्णनावरून घेतला

आहे (मुखिया 2017: 68). त्याने हुमायूनच्या कारकिर्दीबद्दल जौहर आफताबची (तजकिरत-उल वाकियत) आणि बयाझिद बायत (तजकिरत हुमायूं वा अकबर) यांचे विस्तृतपणे उद्धृत केले. काही वेळा त्याने काही शब्द हटवून किंवा जोडून अधिकृत कागदपत्रांमध्ये छेडछाडही केली आहे. अबुल फझलने खोरासानच्या सुभेदारासाठी शाह तहमस्याने दिलेल्या हुकुमाच्या संदर्भात, सर्वप्रथम त्याने इराणी शाहने आपल्या वडिलांना दिलेली जन्नत आशियानी ही पदवी वगळली आणि नंतर तीन व्यक्तींची नावे जोडली ज्यांनी हुमायूनच्या मनोरंजनासाठी जबाबदार होते. साठी त्याला भेटलो. याशिवाय त्यांचे वडील शेख मुबारक यांनी स्वतः तयार केलेला महारांचा मसुदा त्यांनी त्यांच्या पुस्तकात समाविष्ट केलेला नाही. त्याचप्रमाणे, त्याने तोबरमलचे मेमोरँडम त्याच्या अंतिम मसुद्यातून काढून टाकले होते आणि फक्त त्याचा सारांश होता

अबुल फझलच्या लेखनातील पक्षपाती

शर्मा (1948: 44) असा युक्तिवाद करतात की, 'अबुल फझल अकबरला प्रभावित करण्यापासून दूर, स्वार्य कदाचित अकबराच्या आदर्शवादाला आत्मसात करून त्याच्या वास्तविकतेचे साधन बनले आहे. अबुल फजलच्या ऐतिहासिक दृष्टिकोनातील मुख्य घटक म्हणजे अकबराच्या आवडीनिवडी किंवा नापसंती. अशाप्रकारे त्याचे कथानक संपूर्णपणे अकबराच्या व्यक्तिमत्त्वाभोवती फिरते जे 'संपूर्णपणे मूळ परंतु वेदनादायक अवास्तव' आहे (निजामी 1982 150). त्याने अकबरला 'सम्राट-प्रेषित' म्हणून सादर करण्याचा प्रयत्न केला ज्याला 'आध्यात्मिक महानता' लाभली होती. त्याने अकबराचे देवत्वाचे सान्निध्य मांडले. त्यांची इलाही संवतची घोषणा ही 'दैवी प्रेरणा' होती. या प्रक्रियेत, जलमा आणि धार्मिक अंधश्रद्धेवर टीका करणारा तो स्वत: सारख्याच तुलनांमध्ये अडकला: तो अकबराच्या जन्माचे वर्णन करताना मरियम माकानीच्या 'चमकणाऱ्या भुवयांमधून निघणाऱ्या रहस्यमय प्रकाशा'बद्दल बोलतो. हे मला कळवते की हमीदा बानोला ज्योतिषांनी प्रसूतीला काही काळ उशीर करण्याचा सल्ला दिला होता. किंवा, ते असे वर्णन करतात की 'महाराज, त्यांच्या उत्कृष्ट स्मरणशक्तीच्या वैभवामुळे, वयाच्या एक वर्षापासूनच्या त्यांच्या आयुष्यातील सर्व घटना तपशीलवार आणि परिपूर्णपणे लक्षात ठेवतात' (निजामी 1982 151). अबुल फझुल वर्णन करतात की 'अकबराच्या व्यक्तिमत्त्वातील चमत्कार आणि शहाणपणामुळे गुजरात

महेंद्री नदीला पूर आला. अनेकदा अबुल फजलला अकबराच्या काही कृतींचा बचाव करणे कठीण जाते, तेव्हा तो त्याच्या शब्दांच्या तात्विक कलाबाजीच्या आवरणाखाली त्यांना स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो. अधम खानच्या ताब्यात असताना बाज बहादूरच्या हरममधील दोन मुलींच्या हत्येला महाम अंगाने पाठिंबा दिल्याचे अकबराच्या वर्णनानंतर लगेचच तो महामाहीनच्या दयाळू स्वभावाची प्रशंसा करतो. त्याचप्रमाणे महजर ही एक महत्त्वाची घोषणा होती, त्याचा त्यांनी फक्त थोडक्यात उल्लेख केला आहे. या दस्तऐवजाचा संपूर्ण मजकूर बदायुनीच्या ग्रंथावरूनच कळू शकतो. 'आपल्या विषयाचा विचार करण्याची त्यांची वृत्ती वस्तुनिष्ठ न राहता अत्यंत व्यक्तिनिष्ठ आहे. त्याने वापरलेली वाक्ये आणि त्याची विशेषण आणि वाक्यांची मांडणी एखाद्या विशिष्ट घटना किंवा परिस्थितीच्या संदर्भात त्याच्या स्वत: च्या मूल्यांकन आणि मूल्यमापनाच्या आधारे तयार केली जाते' (सिद्दीकी 2018: 144)1

बादशाह त्याच्या लेखनात इतका मध्यवर्ती आहे की त्याच्यापासून सर्व काही चांगले निर्माण होते आणि या प्रक्रियेत तोडरमल आणि शाह मन्सूर यांसारख्या त्याच्या काळातील काही महापुरुषांची कामे पूर्णपणे दुर्लक्षित आहेत.

अबुल फजलची अकबराशी बिनशर्त निष्ठा होती. निजामी (1982: 156) म्हणतात की या प्रक्रियेत अबुल फझलच्या 'अकबरनामा'मध्ये सरकारी प्रकाशनाच्या सर्व त्रुटी आहेत... ते अकबराचे चरित्र सुशोभित करते आणि त्याच्या शत्रूंना गडद रंगात रंगवते. सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत ते अंतहीन खुशामतांनी भरलेले आहे.' अनेक वेळा यामुळे वस्तुस्थितीचा विपर्यास होतो. तो शेरशाहला केवळ अफगाण बंडखोर म्हणून सादर करतो, त्याच्या कर्तृत्वाला कमी लेखतो आणि त्याला नेहमी शेरखान असे संबोधतो आणि युसुफजींविरुद्ध बिरबलाच्या सैन्याने झालेल्या मृत्यूचे चुकीचे वर्णन केले आहे; त्याचप्रमाणे, 1594-1586 चा दुष्काळ आणि दुष्काळ कमी केला जात असला तरी, अकबराच्या

कोटींची नियुक्ती आणि जहागीर जमिनींचे खलितामध्ये रूपांतर करण्याच्या अकबराच्या प्रयोगाच्या अपयशाचे वर्णन करत नाही. मुघल राजपूत आणि अफगाण लोकांविरुद्धच्या त्यांच्या संघर्षाच्या लेखात, पक्ष अनुपस्थित आहेत.

अबुल फजलच्या लेखनात इतिहासाकडे तर्कशुद्ध आणि धर्मनिरपेक्ष दृष्टीकोन

पारंपारिक इस्लामिक ऐतिहासिक लेखनापासून दूर गेलेल्या अबुल फजलचा तार्किक दृष्टिकोन दिसून येतो. जरी त्याने आपल्या ग्रंथाची सुरुवात अल्लाहच्या स्तुतीने केली असली तरी, इतर इस्लामिक इतिहासकारांप्रमाणे तो प्रेषित मुहम्मद आणि खलिफाचा संदर्भ देत नाही, त्याऐवजी बहाई ॲडमचा संदर्भ घेतो. त्याच्या मते आदम आणि अकबर यांच्यात 52 पिढ्या गेल्या, जरी त्याच्याकडे फक्त 26 पिढ्या आहेत. अशा प्रकारे तो अकबरला इस्लामिक शासक म्हणून नव्हे तर मानवतेचा शासक म्हणून सादर करतो. त्याचे वर्णन मानवतेच्या (आदाम) जन्मापासून सुरू होते आणि त्याच्या वर्णनात अकबर हा 'मानवतेचा' 'अत्यंत' म्हणून व्यक्त होतो.

अबुल फजल इस्लाम धर्म व्यक्त करण्यासाठी अहमदौ कैश (मुहम्मदचा पंथ) ही संज्ञा देखील वापरतो. त्याच्यासाठी, इस्लाम हा संस्कृतीचा एकमेव स्त्रोत नव्हता आणि धर्माव्यतिरिक्त, इस्लाम किंवा अन्यथा, मानवी विचार आणि सभ्यतेमध्ये योगदान देणारे इतर धर्मनिरपेक्ष स्त्रोत होते' (मुखिया 201787). अबुल फजलने तकलीद (परंपरा) ठामपणे नाकारली. त्यांच्या लिखाणात वादाचे तर्क सतत दिसून येतात. तो कदाचित त्याच्या काळातील खरा आत्मा पकडण्यात अयशस्वी ठरला असेल, परंतु 'त्याच्याशिवाय इतर कोणीही मध्ययुगीन इतिहासकार नाही जो इतिहासाकडे तर्कसंगत आणि धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोनाचा दावा करू शकेल' (स्थिकी 2018: 130) 1 त्याने स्वतःला इतिहासाचे वर्णन करण्यापासून पूर्णपणे अलिप्त मानले. मुस्लिम शासकांचे यश किंवा भूतकाळातील इस्लामिक शक्तींशी कोणताही संबंध प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न नाही, त्यांच्यासाठी मुघल साम्राज्य हे 'हिंदुस्थानी साम्राज्य' होते. यामध्ये शाही योद्ध्यांना मुजाहिदीन-ए इस्लाम किंवा मजियां-ए इस्लाम असे संबोधले जात नव्हते, तर मुजाहिदीन-ए इक्बाल आणि साजियान-ए दौलत असे संबोधले जात होते. F OPLE's

अबुल फजल तकलीद (परंपरा) पेक्षा तर्काला (प्रसंग मकुलियत) प्राधान्य देतात. अबुल फझल त्याच्या मुनाजलमध्ये तकलीदमध्ये बंदिस्त असलेल्यांना, अंधकारात बुडलेल्या लोकांना ज्ञान देण्याचे आवाहन करतो जेणेकरुन ते सत्याचा मार्ग पाहू शकतील (राह-ए-हर) ‘‘माझ्या हृदयाचा शोध घ्या. बिघो: मला तकलीदच्या तुरुंगातून मुक्त केले (रिझवी, मुखिया 2020 61 मध्ये उद्धृत) अबुल फजल अकबर म्हणतो:

तर्कशास्त्र (असर पजोरी) पाळणे आणि पारंपारिकता नाकारणे हा विषय म्हणजे माझ्या पुष्टीकरणाची गरज नाही हे स्पष्ट आहे जर परंपरा (तकलीद) इतकी असती तर सर्व पैगंबरांनी जुन्या परंपरांचे पालन केले असते.

अबुल फझलमध्ये तर्क आणि धर्म यांच्यात एक पेचप्रसंग दिसतो, मुखिया म्हणतो की अबुल फझलचे तर्क सार्वभौमिक ईश्वर विरुद्ध सांप्रदायिक देव, सार्वत्रिक धार्मिकता विरुद्ध सांप्रदायिक धर्मांमध्ये अंतर्भूत होते. 'सुलह-ए-कुल हे या तर्कशुद्धतेचे सार होते' (मुखिया 2020 60) 1

परिस्थितीने अबुल फजलचे बौद्धिक बंडखोरात रूपांतर केले होते. बौद्धिक स्वातंत्र्यासाठी ते वारंवार प्रयत्नशील होते, अबुल फझलच्या 'मूलभूत तार्किक दृष्टिकोनाची नंतरच्या इतिहासकारांनी प्रशंसा केली आहे परंतु त्यानंतरच्या शतकांमध्ये त्याला फार कमी लोक मिळाले' (मुख्य 'टाइम': 14).

अबुल फजलच्या लेखनातील काळाची संकल्पना

हिजरी युग हे इस्लामिक विद्वानांसाठी जवळजवळ तितकेच महत्त्व आहे, ज्यांचा असा विश्वास आहे की हिजची सुरुवात अज्ञानाचा अंत (जहालियात) आणि इस्लामच्या प्रकाशात नवीन युगाची सुरुवात आहे. पण अबुल फजल वेगळ्या ऐतिहासिक काळासोबत काम करतो, त्याचा ऐतिहासिक काळ आदमपासून सतत वाहत असतो.

इस्लामिक कॉस्मॉलॉजीमध्ये, वेळ 'निरंतर' आहे. यासोबतच आदामपासून न्यायाच्या दिवसापर्यंत रेखीय काळाची इत्ताई संकल्पना देखील इस्लाममध्ये स्वीकारली गेली आहे. मुहम्मदच्या काळापर्यंत संदेष्ट्यांच्या चक्रीय स्वरूपाच्या संकल्पनेसह. तथापि, हिजरी संवत ऐतिहासिक काळाची सुरुवात आहे. जवळजवळ सर्व इस्लामिक इतिहास हिजरी कालखंडात नोंदवले गेले आहेत. मात्र, अबुल फजल काळाच्या अनेक संकल्पना स्वीकारतो. त्यांच्या मते, 'शत्रूंसाठी आनंद आणि प्रियजनांसाठी दुःखाच्या दिवसाने याची सुरुवात होते' (मुख्य 'वेळ': 7). त्यांनी इलाही संवतचा वापर स्वीकारला आहे जो अकबराच्या 28 व्या कारकिर्दीत फचुल्ला शिराजीने तयार केला होता परंतु हा वापर अबुल फजलने अकबराच्या कारकिर्दीच्या सुरुवातीला सुरू केला होता.

अबुल फझलच्या काळाविषयीच्या दृष्टिकोनातील आणखी एक महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे त्याने जगाच्या घटनांना त्यांच्या कालक्रमानुसार एका ठोस कालक्रमानुसार निश्चित केले आहे. त्यासाठी 191 राज्यकर्त्यांनी काश्मीरवर 4109 वर्षे, 11 महिने आणि 9 दिवस राज्य केले. अकबराचा काश्मीरमधील वास्तव्य तंतोतंत दर्शविले आहे, म्हणजे 3 महिने आणि 29 दिवस आणि त्याचप्रमाणे अकबरनामा अशा अचूक टाइमलाइनच्या उदाहरणांनी भरलेला आहे. या प्रक्रियेत, तथापि, वाह कधीकधी ऐतिहासिक काळासह आधुनिक काळाचे मिश्रण करते. महाभारताचा कालखंड त्यांनी हिंदू काळ-संकल्पनेच्या आधारे अचूक तारखांच्या संदर्भात परिभाषित केला आहे. अकबराच्या 40 व्या राजवटीच्या वर्षाच्या आधी 2365 वर्षे, 6 महिने आणि 27 दिवसांचा काळ त्यांनी मोजला आहे.

धर्माबाबत अबुल फजलचे मत

अबुल फझलच्या अकबरावरील भक्तीमुळे तो अकबराच्या धार्मिक विचारांचा अनुयायी बनला असावा. अबुल फजलने राजकारणात धर्माची सांगड घालण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'फार्स-ए इज्दी' (दिव्य प्रकाश) या कल्पनेचा त्यांचा प्रचार राजाला देवाच्या जवळ आणतो. अशाप्रकारे, सार्वभौम शासक हा कोणत्याही धर्माचा उपज नसला तरी त्याला देवाकडून मिळालेला अधिकार होता' (हबीब 1986: 333).

'अबुल फजलला एका प्रश्नाचं उत्तर द्यायचं होतं... भारतातील विविध धर्मांमधील संघर्ष आणि गैरसमजांची कारणं काय आहेत?' (निजामी 1982: 147). भारतातील धर्मांवरील विभागात, ते खालीलप्रमाणे याचे उत्तर देते: अ) भाषांची विविधता, ब) लांब पल्ले, क) लोकांचा विचारसरणीचा 'आळस', ड) चालीरीतींवर निष्ठा; अ) वैमनस्य आणि दडपशाही. याला राज्यकर्त्यांची उदासीनता कारणीभूत असल्याचे अबुल फजलचे मत होते.

जेव्हा अकबराला इलाही संवत सुरू झाल्याबद्दल टीकेचा सामना करावा लागला तेव्हा 'अबुल फझलने अज्ञानी लोकांच्या "अदूरदर्शीपणा'बद्दल खेद व्यक्त केला ज्यांनी संवताची प्रथा धर्मापासून अविभाज्य मानली' (निजामी 1982 152). परंतु, त्याने धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोनाचा पाठपुरावा इतर सर्वांशी शेअर करताना, त्याने सम्राटाला एक धर्मनिष्ठ व्यक्तिमत्त्व म्हणून सादर केले.

अबुल फजल सर्व धर्मांचा समान आदर करणे हे राजाचे सर्वात महत्त्वाचे कर्तव्य मानतो. तो टिप्पणी करतो, 'तो (सम्राट) शाही प्रतिष्ठेचा पात्र ठरणार नाही जर त्याने मानवतेच्या सर्व परिस्थिती आणि धर्माच्या सर्व पंथांचा त्याच्या अनुकूलतेसाठी समान विचार केला नाही आणि काहींना मातृत्वाची वागणूक दिली नाही तर काहींना मातृत्वाची वागणूक दिली नाही. सावत्र आईसारखे वागू नये' (शर्मा 1948: 46).

हिंदू साहित्य, तत्त्वज्ञान आणि धर्म समजून घेतल्याशिवाय समकालीन राजकीय आणि सांस्कृतिक घडामोडींचे स्पष्टीकरण करणे कठीण होईल, असा त्यांचा विश्वास होता. ऐन-ए अकबरीत भारतीय तत्त्वज्ञान आणि धर्म यांवर स्वतंत्र विभाग ठेवण्याचे हे मुख्य कारण होते. मात्र, याबाबत त्यांनी अल-बिरुनी यांच्याकडून बरेच काही घेतले होते.

तो ज्या देवाला आवाहन करतो तो 'मर्यादित देव' नाही. तो त्यांची खिल्ली उडवतो. जी पूजेसाठी मंदिरे आणि मशिदीत जातात आणि प्रार्थनास्थळे बांधतात.

अबुल फजलची सुल्ह-ए-कुलची संकल्पना

अबुल फजलचा अकबराबद्दलचा विशेष पक्षपातीपणा त्याच्या सर्व लेखनात दिसून येतो. तथापि, जिथे त्याने अकबरला मानवतेच्या आणि करुणेच्या व्यापक दृष्टीकोनातून उन्नत करण्याचे कौशल्य दाखवले आहे ती म्हणजे 'पूर्ण शांतता' (सुलह-इ-कुल) ही त्याची कल्पना. इब्न अल-अरबीच्या राजकीय तत्त्वज्ञानाचे अनुसरण करून आणि मुस्लिमांसाठी उच्च खानदानी आणि आनंदासाठी गूढ (सूफी) विचारांशी जोडून, अबुल फझलने 'सर्वांच्या आनंदाचा' पुरस्कार केला. अबुल फजल संन्यास आणि त्याग यांना करुणा आणि मानवतेच्या खाली स्थान देतात. आणि यावर जोर देते की वैराग्य संन्यास जो आचरण करतो त्याला आच्छादित करतो परंतु सेवेद्वारे तो मोठ्या संख्येने लोकांचे उत्थान करू शकतो' (रिझवी 1975 372). अबुल फजलच्या मते, "शासकासाठी, सुल्ह-इ कुल म्हणजे सर्व कातडी आणि इतर पंथांसाठी सहिष्णुतेचे धोरण" (हबीब 1998: 334) 1

अबुल फजल इतर इस्लामी लेखकांच्या इस्लाम (अटवा) विरुद्ध धर्म (पाखंडी मत) या विचारांनी प्रभावित झाला होता. त्याऐवजी, त्यांची विचारधारा एकोपा आणि पूर्ण शांततेवर आधारित होती (सुलह-ए-कुल). अबुल फझलने उघडपणे घोषित केले, 'या जगाचा स्वामी (अकबर) सुल्ह-ए-कुलवर आधारित नियमांनुसार नियम करतो.

अबुल फझल म्हणतात, "सत्याचा (हक्क) शोध घेऊन, या जगाच्या स्वामीने (अकबर) आपल्या काळातील अंधार सुल्ह-ए-कुलच्या तेजाने दूर केला आणि मानवतेचे सर्व पंथ या भावनेपासून मुक्त झाले. परस्पर वैमनस्य." (मुख्य 2020: 57).

अबुल फजलची सार्वभौमत्वाची संकल्पना

अबुल फजल राजा ही देवाची सावली (झिल अल-अल्लाह) असण्याच्या पारंपारिक कल्पनेपासून फारक ए इज्दी (देवाकडून प्रकट झालेला दिव्य प्रकाश) कडे जातो. तो टिप्पणी करतो, 'सार्वभौम अधिकार हा देवापासून निघणारा प्रकाश आहे. सूर्यापासून निघणारा एक किरण आहे, जो जगाला प्रकाशित करतो' (शर्मा 1948: 44).

त्याच्यासाठी राज्य हे आवश्यक वाईट नाही. त्याऐवजी 'राज्याच्या अधिकारापेक्षा उच्च प्रतिष्ठा नाही' असा त्यांचा विश्वास होता. त्याच्यासाठी, पादशाहा 'स्थायित्व आणि अधिकाराचा' स्वामी आहे (पद - स्थिरता आणि अधिकार, शाह स्वामी). सदाचारी आणि अनैतिक सरकार/राजवटींबद्दल बोलणाऱ्या नसीरुद्दीन तुसीप्रमाणेच अबुल फझलही सत्यवादी आणि नि:स्वार्थी राज्यकर्त्यांची बाजू घेतो. अबुल फजलने इन्सान-ए-कामील आणि त्याच्यासाठी अकबरच्या तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार केला.

अकबराचा पूर्वज पौराणिक मंगोल पूर्वज ॲलन कुआ (अलंकुवा) याच्याशी संबंधित आहे, ज्याची संकल्पना 'प्रकाश मुंज'च्या मध्यस्थीने झाली होती. अशा प्रकारे तो राजेशाही अधिकाराच्या दैवी आधाराचे औचित्य प्रदान करतो. अबुल फजलची इन्सान-ए कामिलची कल्पना थेट इब्न अल-अरबीकडून घेतली गेली आहे. इब्न अल-अरबीसाठी परिपूर्ण मानव प्रेषित मुहम्मद होता, तर अबुल फजलसाठी तो अकबर होता.

अबुल फजल निजाम-उल-मुल्क, लुसी आणि गुझाली यांच्याप्रमाणे न्याय हा सर्वात महत्त्वाचा गुण मानतात. नसिरुद्दीन तूसीच्या अखलाक-ए-नासिरीमध्येही 'सार्वत्रिक न्याय' या तत्त्वावर जोर देण्यात आला आहे. राजाने आपल्या राज्यात कोणताही अन्याय होणार नाही हे पाहावे यावर तो भर देतो.

अबुल फझल म्हणतो, 'राजा हा ईश्वराचा सेवक आहे आणि हा उच्च दर्जा प्राप्त केल्यानंतरही, जर त्याने सर्व काळासाठी पूर्ण शांतता (सुलह-ए-कुल) प्रस्थापित केली नाही आणि मानवतेच्या सर्व गटांना समान कृपा व अनुग्रह दिला नाही. धार्मिक ग्रंथ. जर त्याला उदारपणे वागवले गेले नाही तर तो या उच्च दर्जासाठी पात्र होणार नाही (मुखिया 2020 58)1

अबुल फजलचाही 'कल्याणकारी राज्य' या संकल्पनेवर विश्वास वाटतो. ज्यामध्ये सर्वांचा समान वाटा आहे आणि जगण्यासाठी पुरेसा रोजगार आहे. 'विविध विभागांचे उत्पन्न आणि खर्च यावर त्याने बारीक नजर ठेवली पाहिजे आणि अत्याधुनिक निगराणीसह त्याच्या प्रशासनाचा आदर केला पाहिजे. श्रीमंतांनी त्यांच्या वापरासाठी आवश्यकतेपेक्षा जास्त घेऊ नये. निष्क्रिय बसलेल्या लोकांनी ते कुठल्यातरी अंगीकाराने कामाला लावावे आणि नागरिकांनी परस्पर सहकार्याच्या संकल्पात एकरूप होऊन परस्परांच्या सुख-दुःखात समान सहभागाच्या धाग्यात बांधले पाहिजे."

अबुल फजल हा त्याच्या काळातील महान इतिहासकारांपैकी एक होता. पर्शियन, अरबी आणि भारतीय दृष्टीकोन एकत्र करून इतिहास लेखनाचे नवीन तंत्र त्यांनी शोधून काढले. त्यांचा अकबरनामा हा त्या काळात लिहिलेला सर्वात धर्मनिरपेक्ष इतिहास म्हणता येईल. तथापि, अकबराबद्दलची त्यांची वैयक्तिक भक्ती आणि अकबरला 'सर्वात महान मानव' (इंसान-ए कमितलान) म्हणून सादर करण्याच्या त्याच्या दृढनिश्चयामुळे, त्याचे कार्य सामान्यतः स्तुतीसारखे दिसते. प्रक्रियेत, त्याने एकतर काही तथ्ये कमी केली किंवा अकबरला 'सर्वात महान सम्राट' म्हणून सादर करण्याच्या त्याच्या योजनेत बसत नसलेली तथ्ये वगळली.

रामचंद्रपंत अमात्य (१६७२ - १७१७)

रामचंद्रपंत अमात्य हा शिवाजी महाराजांचा अर्थमंत्री होता. राज्यकारभाराशी त्याचा अगदी निकटचा संबंध होता, आणि मराठ्यांच्या स्वातंत्र्ययुद्धात त्याने स्वतः सहभाग घेतला होता. अशा अनुभवी प्रशासकाच्या लेखणीतून येणाऱ्या आज्ञापत्रांत मराठ्यांच्या काळातील, विशेषतः पूर्वार्धातील मराठ्यांचे राजकीय व सामाजिक विचार आणि आदर्श यांच्यावर चांगला प्रकाश पडतो. रामचंद्रपंताचा पिता नीळकंठ हाच १६७२ पर्यंत महाराजांचा अमात्य होता.

त्याचवर्षी पित्याच्या पश्चात् रामचंद्रपंत अमात्य या हुद्यावर आला. त्याला दीर्घायुष्य लाभल्यामुळे आपल्या धन्यांच्या तीन पिढ्या तो पाहू शकला. १६७२ पासून १६८० पर्यंत त्याने शिवाजी महाराजांचा अमात्य म्हणून काम पाहिले. राजारामाच्या कारकीर्दीत (१६८९-१७००) तो हुकूमतपन्हा होता आणि मराठा स्वातंत्र्ययुद्धात लोकांना मार्गदर्शन करीत होता. आपल्या मुलाच्या तर्फे ताराबाई राज्यकारभार पाहात असताना त्याने मराठ्यांना यश मिळवून देण्याची मोठी कामगिरी केली. ताराबाईचा राज्यकारभार चालविण्यात त्याचा महत्त्वाचा वाटा होता. इ.स. १७१४ मध्ये जेव्हा राजसबाईंचा मुलगा संभाजी कोल्हापूरच्या गादीवर आला तेव्हा रामचंद्राने या लहान राज्यकर्त्याच्या अंमलाखाली पुन्हा मराठी राज्याची सेवा केली.

रामचंद्रपंत अमात्याने बहुधा इ.स. १७०० मध्ये 'आज्ञापत्र' लिहिले. तेव्हा राजाराम अजून जिवंत होता. पण दुसऱ्या संभाजीच्या कारकीर्दीत (१७१४-६०) नोव्हेंबर २१, १७१६ रोजी छत्रपतीने ते आज्ञापत्र अधिकृत रीत्या जाहीर केले. तेव्हा 'आज्ञापत्र' म्हणजे रामचंद्रपंतांचा मौल्यवान राजकीय अनुभव, सूक्ष्म निरीक्षण आणि प्रौढ विचार यांच्या सुपीक भूमीत वृद्धिंगत झालेले राजनीतींचे एक फळच आहे. 'आज्ञापत्र' हा प्रामुख्याने शिवराजनीति आणि राजनीतीची तत्त्वे यांवरील एक प्रबंध आहे. तरी त्या काळातील राजकीय घटनांची त्रोटक माहितीही यात समाविष्ट केलेली आहे.

रामचंद्रपंत अमात्य म्हणतो की, मराठा राज्य ही देवाची देणगी आहे. लेखकाने वर्णिलेल्या शिवाजी महाराजांच्या कामगिरीत अशा राज्यातील राज्यकर्त्याची आवश्यक कर्तव्ये सूचित केलेली आहेत. धर्मरक्षण, देवळे आणि ब्राह्मण यांची काळजी घेणे, चातुर्वर्ण्यधर्माप्रमाणे लोकांकडून कर्तव्यपालन केले जाईल याची दक्षता घेऊन सामजिक स्थैर्य राखणे, आणि राज्यात शांति-सुव्यवस्था राखणे हीच ती कर्तव्ये असल्याचे दिसते.

शिवाजी महाराजांनी समाजाला एक वेगळे वळण लावले, एक प्रकारची नवीन व्यवस्था निर्माण केली, असे सांगून रामचंद्रपंत आपल्याला शुक्रनीतिसारमधील 'राजा कालस्य कारणम्' या उक्तीची आठवण करून देतो. सामाजिक प्रसंविदेचे काही अंश अमात्याच्या विचारात दिसतात. विशेषतः 'निसर्गावस्था' आणि राज्यनिर्मितीची गरज याबद्दलचे

त्याचे विचार उल्लेखनीय आहेत. तो म्हणतो की, त्यांच्या मूलभूत गुणामुळे सर्व मानव समान आहेत, तरी त्यांच्या स्वभावामुळे असमानता निर्माण होते. या भेदामुळे त्यांच्यामध्ये संघर्ष होऊन त्यांच्या अस्तित्वालाच धोका निर्माण होतो. हा अनिष्ट परिणाम टाळण्यासाठी त्यांना नियंत्रित करून त्यांचे रक्षण केले पाहिजे. म्हणूनच राज्य आणि राज्यकर्ता यांची निर्मिती झाली. रामचंद्र म्हणतो की, हा राज्यकर्ता संरक्षक आणि विधिनियमकर्ता असतो. हा विचार राज्यकर्त्यांमधील दोन आवश्यक वैशिष्ट्यांवर भर देतो. ती वैशिष्ट्ये म्हणजे सार्वभौमसत्ता अणि लोकसंवर्धन. पहिल्याने त्याचा हक्क निर्देशित होतो, तर दुसऱ्याने त्याचे कर्तव्य निर्देशित होते. प्रजेसाठी विधिनियम करण्याचा त्याला हक्क आहे, तसेच त्यांना संरक्षण देण्याचेही त्याचे कर्तव्य आहे. एकाच वेळी तो लोकांचा सार्वभौमराजा आणि त्यांचा संरक्षणकर्ता आहे, एकाच वेळी प्रजापति आणि प्रजासेवक आहे, लोकमालक आणि लोकसेवक आहे. (पृ. १३-१४) हा विचार अर्थातच प्राचीन आणि मध्ययुगीन राजनीतिविचारसरणीला अनुसरून आहे.

विजयनगरच्या कृष्णदेवरायाप्रमाणे अमात्याने धर्माला अनुसरून राज्यकारभार करण्याच्या राजाच्या श्रेष्ठ कर्तव्यावर योग्य भर दिला आहे. जो परंपरागत चालत आलेला श्रेष्ठ धर्म आहे, जो त्याच्या पूर्वजांनी अनुसरला होता अशा धर्माप्रमाणे बागण्यास राजाला सांगण्यात आले आहे. अमात्याने कल्पिलेल्या राजाला, आपल्या जबाबदाऱ्या पार पाडण्याकरता पात्र होण्यासाठी कडक, कठोर आणि अनुकरणीय जीवन जगणे भाग पडते. ठराविक वेळेला त्याने जेवण करावे, मादक पेयांचा त्याग करावा, तसेच आपल्याजवळील लोकांना पण त्यांचा त्याग करण्यास भाग पाडावे; विविध आयुधे बनविण्यात, सुरुंग लावण्यात, तोफा चढविण्यात आणि हस्तकलांमध्ये त्याने कौशल्य संपादन करावे. दरबारात त्याने संगीत, नृत्य आणि इतर करमणुकीचे कार्यक्रम पाहू नयेत, कारण त्यातच मन आसक्त होण्याचा धोका असतो.

यानंतर अमात्य आपल्या ग्रंथात आर्थिक धोरणाचे विवेचन करतो. अर्थसंग्रहाच्या महत्त्वाबद्दल तो म्हणतो की, खजिना म्हणजे राज्याचे जीवनच आहे. राज्याची एक खास फौज (हुजरात) नेहमी तयार व सुसज्ज ठेवावी असा तो आग्रह धरतो. ह्याला राज्यकारभाराचा अतिमहत्त्वाचा भाग असे तो म्हणतो. राजपुत्रांना उत्तम शिक्षण देण्याच्या आवश्यकतेवर बोलताना अमात्याच्या वाचेला बहर येतो. राजपुत्राला योग्य शिक्षण देण्याचे कारण सांगताना अमात्य म्हणतो की, आदर्श हिंदू राजा हा देवच आहे; तो सर्व जगाचा संरक्षक आहे, आणि सर्वांच्या सुखदुःखाला जबाबदार आहे, म्हणजे लोकांना सुखी किंवा दुःखी करण्याची शक्ती त्याच्यामध्ये आहे. "तो सगुण असला तर बहुतांचे कल्याण, अवगुणी जाहल्याने बहुतांचे अकल्याण. अतएव 'राजा कालस्य कारणम्।" हे अमात्याचे योग्य, सार्थ, सुंदर शब्द आहेत. (पृ. ५४). येथे मनु, शुक्र वगैरे संकल्पनाकारांच्या विचारसरणीला अनुसरून हे विधान केलेले असल्याचे उघड दिसते. हा हिंदू सिद्धांतकारांचा अति महत्त्वाचा आणि आवडता विचार आहे. वरचेवर ते त्याचा उल्लेख करतात. राजावर फार मोठी जबाबदारी आहे. समाजव्यवस्था नीट राखणे, लोकांची तसेच सबंध प्रशासन यंत्रणेची नैतिक पातळी उंचावणे, बहुजनहित साधण्याच्या हेतूने समाजाला नीट मार्गदर्शन करणे या सर्वांची जबाबदारी त्याच्यावर असते. राज्याचे भवितव्यच त्याचा राजा कसा आहे यावर अवलंबून असते. म्हणूनच 'राजा कालस्य कारणम्' म्हटलेले आहे. म्हणूनच तो जितका गुणसंपन्न आहे तितकाच तो शक्तीसंपन्न असला पाहिजे. कारण सत्ता आणि गुण यांच्या योग्य संयोगामुळेच श्रेष्ठ फळ मिळू शकते. असा हा सद्गुणी राजा राज्याचे मूळ आहे, आणि ज्याप्रमाणे योग्य प्रकारे जलसिंचित भूमीमध्ये मजबूत झाडाच्या वृद्धीला त्याचे मूळ कारणीभूत ठरते, तसेच हा सद्गुणी राजा आपले राज्य मजबूत आणि प्रबळ बनविण्यास कारणीभूत होतो. अशा प्रकारे पुन्हा एकदा राज्य आणि वृक्ष यांची तुलना करण्यात आली आहे. (पृ. २५). रामचंद्राने राजाला कराव्या लागणाऱ्या कर्तव्यांची एक मोठी यादी दिलेली असून त्यापैकी प्रजापालन, धर्माधर्मप्रसाराचे परीक्षण, शाही फौजेची व्यवस्था, जमाखर्चाचे निरीक्षण, योग्य न्यायदान ही कर्तव्ये खास उल्लेखनीय आहेत.

प्रधान राजा सार्वभौम असला तरी राज्याची सर्व कामे एकटाच करू शकणार नाही. तेव्हा त्याला प्रधानांची म्हणजे मंत्र्यांची मदत घेणे भाग पडते. मंत्र्यांना राज्यात विशेष महत्त्व दिले गेले आहे. रामचंद्र अमात्याच्याच शब्दात सांगावयाचे झाल्यास, "प्रधान म्हणजे राज्यरक्षणगृहाचे स्तंभ आहेत. प्रधान म्हणजे नृपसत्ताप्रसारक. प्रधान म्हणजे राजमदजनित अन्यायसागराची मर्यादा. प्रधान म्हणजे प्रजापालनधर्मसंरक्षणाचे अध्यक्ष." तो पुढे म्हणतो की, राजाला

मंत्र्यांपेक्षा जास्त जवळचे नातेवाईक कोणी नाहीत. पण हे मंत्री मात्र योग्य असले पाहिजेत, त्यांच्यामध्ये आवश्यक ती पात्रता असली पाहिजे. या पात्रतेचा काही तपशील देण्यात आलेला आहे. व्यापारी धोरणाच्या विवेचनासाठी रामचंद्रपंताने आपल्या ग्रंथात काही जागा दिली आहे. आणि या मराठा सिद्धांतकाराने व्यापारी धोरणाला महत्त्व देणे क्रमप्राप्तच आहे. त्यांच्या महत्त्वाबद्दल तो लिहितो, "साहुकार म्हणजे राज्याची व राजश्रीची शोभा." राज्यसमृद्धीला ते कारणीभूत आहेत. त्यांच्या व्यापारधंद्यात सावकारांना आणि व्यापाऱ्यांना सर्व प्रकारे उत्तेजन दिले पाहिजे असे राजाला सांगण्यात आले आहे. बाजारपेठ असलेल्या शहरात दुकाने आणि कारखाने उघडण्यास आणि शहरात स्थायिक होण्यास त्यांचे मन वळवावे, तसेच त्यांना अनुकूल वागणूक द्यावी अशी शिफारस केलेली आहे. पोर्तुगीज, इंग्रज, डच, फ्रेंच अशा परकीय व्यापाऱ्यांच्या उद्देशाची जाणीव रामचंद्राला होती असे दिसते. त्यांचा साम्राज्यवादी उद्देश होता. म्हणूनच अमात्याचा राजाला असा उपदेश होता की, त्याने त्या व्यापाऱ्यांना दूर ठेवावे, त्यांच्या हालचाली फक्त व्यापारापुरत्याच मर्यादित राहतील याबद्दल काळजी घ्यावी, बंदरांना भेटी देण्यास त्यांना मनाई करावी, स्थायिक होण्याकरता त्यांना जागा देऊ नयेत, आणि जर एखादी जागा दिली गेली तर आपल्या नजरेखाली ठेवावी. त्यांच्या सामर्थ्याचे रहस्य 'आरमार, तोफा, दारूगोळा हेच त्यांचे बळ' या शब्दात अमात्य स्पष्ट करतो. शेवटी त्यांना कडक इशारा देताना तो म्हणतो, "आले गेले असून त्यांचे वाटेस आपण न जावे, आपले वाटेस त्यांनी न जावे, इतकेच पुरे." अशा प्रकारे व्यापाराच्या बाबतीत अमात्याने 'संरक्षणात्मक धोरण' (protectionist policy) ची शिफारस केली होती, हे स्पष्ट दिसते.

वतनदारांबद्दलच्या धोरणासाठी 'आज्ञापत्र' फार प्रसिद्ध आहे. अमात्याने खरोखरच वतनदारी प्रश्नाची कडक छाननी केली आहे. देशमुख, देशकुलकर्णी, पाटील आणि इतर परंपरागत आनुवंशिक हक्कदार हे वतनदार आहेत. राजाला सावध करताना तो म्हणतो की, त्याने या माणसांना सरळ लोक म्हणून समजू नये, ते म्हणजे खरोखर राज्याचे भागीदारच आहेत. 'हे लोक म्हणजे राज्याचे दायादच आहेत.' हे आपल्या वतनावर संतुष्ट राहात नाहीत आणि राजाशी एकनिष्ठ राहात नाहीत. ते लहान पण स्वतंत्र संस्थानिक असतात, राज्यकर्तेच असतात. आपल्या जागेवर तटबंदी बांधतात, प्रवाशांची संपत्ती चोरतात, प्रदेश लुटतात आणि आपले वतन वाढविण्यासाठी जीवाची पर्वा न करता अविचारीपणाने लढतात. साधारणपणे बाहेरच्या शत्रूशी ते हातमिळवणी करतात. असे लोक आंतरिक अशांतता निर्माण करतात आणि बाहेरच्या संकटांना आमंत्रण देतात. म्हणून त्यांना नियंत्रित करणे इष्ट आहे. पण त्याचवेळी अशा लोकांना क्रूर वागणूक देऊन उपयोग नाही. कारण असे करणे काही वेळा नवीन आपत्तीचे कारण बनते. योग्य धोरण या दोन्ही टोकांमध्ये आहे. अमात्याच्या शब्दात 'यांस स्नेह व दंड या दोहोंमध्ये निक्षून ठेवावे लागतात.' तेव्हा त्यांची असलेली वतने पुढे चालवायची आणि लोकांवरील त्यांची सत्ता मात्र हिरावून घ्यायची हे उचित धोरण ठरेल. आहे वतन ते चालवून प्रजेवर त्यांची सत्ता असून द्यावी.' विश्वासू वतनदारांच्या सेवेचा उपयोग चांगल्या रीतीने करून घ्यावा. सामान्यपणे पूर्वापार चालत आलेली वृत्ती राजाने जप्त करू नये. पण नवीन वृत्ती देऊ नये, कारण ती राज्याच्या उत्पन्नात घट करते आणि त्याचवेळी वतनदारांचे हात बळकट करते. यामुळे राज्यात अंदाधुंदी माजण्याचा संभव पण असतो. त्याचप्रमाणे जमिनी इनाम देऊ नयेत. पण याचा अर्थ राजाने केव्हाही कुणालाही इनाम जमिनी देऊ नयेत, असा नाही. कारण यानंतर लगेच, काही बाबतीत इनाम द्यायला राजाला परवानगी दिल्याचा उल्लेख आहे. धर्मवृद्धीसाठी देवळांना, संतांच्या आश्रमांना, समाधिस्थळांना आणि वेदांतशास्त्रनिपुण व श्रोत्रिय अशा ब्राह्मणांना जमीन देण्याची शिफारस केलेली आहे (पृ. ३८-३९). याशिवाय अमात्याने दुर्गाचे महत्त्व, त्यांची रचना व व्यवस्था, नौदलाचे महत्त्व, त्याची रचना आणि व्यवस्था, व्यापारी जहाजाबद्दल धोरण, आरमारी लढाया, आरमारी जहाजांचे संरक्षण आणि एकूण आरमारी धोरण अशा विषयांचे विवेचन 'आज्ञापत्रा'त केलेले आहे. १

थोडक्यात मध्ययुगीन भारतात विज्ञानेश्वरापासून सुरू झालेल्या महत्त्वाच्या विचारवंतांच्या मालिकेत काही सिद्धांतकार परंपरावादी होते तर काही इतर पुरोगामी विचारांकडे वळत होते. असे आधुनिक आणि स्वतंत्र विचार मांडण्याचा प्रयत्न करणाऱ्यांपैकी शुक्राचार्य आणि रामचंद्रपंत यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करता येईल. रामचंद्राला

तत्कालीन परिस्थितीची गरज पूर्णपणे जाणवत होती. म्हणून त्याच्या 'आज्ञापत्रा'त बऱ्याच ठिकाणी आपल्याला आधुनिक विचारांच्या छटा दृग्गोचर होतात.

मोगलकालीन मनसबदारी पद्धत

मोगल अमीर उमराब हा मोगल कारभाराचा पाया होता. ही यंत्रणा लष्करी पद्धतीची होती. सैन्य, सरदारकी, नोकरशाही सर्वांचा संगम त्यात झाला होता. भारतात ही पद्धत अकबराच्या काळात पूर्णत्वास पोहचली होती. अकबराने दिल्ली सुलतानांची परंपरा उचलली परंतु त्याचे अंधानुकरण केले नाही. पद्धतीतील दोष दूर करून कारभाराचे सामर्थ्यशाली व कार्यक्षम यंत्रणेत त्याचे रूपातर केले.

अ) मनसबदारी पद्धतीचा उगमः

तुर्कांच्या काळातील लष्करी संघटना दशमानपद्धतीवर आधारलेली होती. तिची रचना पिरॅमिडसारखी होती. बरच्या टोकाला राजा तर तळाच्या बाजूला सर्वात कनिष्ठ हुद्देदार असत. हे तुर्कांचे तत्त्व सुलतानांनी आपल्या लष्करात आणले. सर्वात कनिष्ठ हुद्देदार सल हा असून तो वहा स्वाराचा असे. दहा सलैखवर एक सिपाहसालार, दट्टा सिपाहसालारवर एक अमीर असे. दहा अमौरावर एक मलीक, दहा मलिकावर एक खान. सर्व खानावर राजा असे. माच पद्धतीत मोगल मनसबदारी पद्धतीचे मूळ आढळून येते. या मनसबदारी पद्धतीचा प्रारंभ बाबरापासून आढळतो. मनसबदारीची कल्पना मुळत्री पर्शियन आहे. १५७१ मध्ये अकबराने मनसबदारी पद्धतीची संघटना पूर्ण स्वरूपात केले. अकबराची पहिली नवीन सुधारणा म्हणजे कनिष्ठ व वरिष्ठ मनसबदारांच्या परस्पर संबंधात बदल करून, प्रत्येक मनसबदाराला प्रत्यक्ष राजकीय एकनिष्ठ राहण्याची आवश्यकता निर्माण केली. 'मनसब या अरबी शब्दाचा अर्थ स्थान, दर्जा किंवा हुद्दा असा होता. मोगल काळात ते नागरी व लष्करी नोकरांच्या हुद्याचे मोजमाप साधन समजले जात होते. अकबराने सैनिकी शक्तीचे केंद्रिकरण करण्याच्या धोरणातून मनसबदारी पद्धतीची पूनर्रचना केली.

ब) मनसबदारी पद्धतीची वैशिष्ट्येः

१) सैन्य दलाची व्यवस्थाः

मनसबदार म्हणजे शाही सेनेतील उच्चपद ग्रहण करणारा अधिकारी वर्ग होय. त्याना ठराविक संख्येने घोडदळ, हत्ती, उंट, सैन्य असा लवाजमा बाळगावा असा संकेत होता. तसे त्याचे त्यात बंधनही नव्हते. उदा. हजाराची मनसबदारी म्हणजे एक हजार सैन्यावरील अधिकारी असा नव्हे, तर बादशाहने निश्चित केलेले संख्याबळ बाळगणे, मनसबदाराचा हुन्छ परकीय तुर्क, इराणी, अफगाणी आणि भारतीय राजपूत लोकांकडे असे. त्यांना सर्व प्रकारची खरेदी करावी लागत असे. घोड्याच्या डाव्या पुठ्यावर मनसबदारांची खुण उजव्या पद्यावर सरकारी खुणेचा शिक्का मारलेला असे. सर्व प्रकारची तपासणी प्रतिवर्षी किंवा दर तीन वर्षांनी होई

२) मनसबदारांच्या श्रेण्याः

मनसबदार म्हणजे शाही लष्करातील उच्च पद ग्रहण करणारा अधिकारी होय. मनसबदारांना नागरी व लष्करी या दोन्ही प्रकारची कार्य करावी लागत असत. त्याच्या तीन श्रेण्या होत्या मनसबदार, उमरा, आणि उमरा-ए-आझम. १० पासून ४०० पर्यंतच्या हुद्देदारास मनसबदार म्हणत. ५००पासून २५०० पर्यंतच्या हुद्देदारास उमरा म्हणत. ३००० पासून ते त्यापुढील सर्व हुद्देदारास उमरा-इ-आझम (अकबर) म्हणत. अकबराच्या काळात सर्वात कनिष्ठ हुदा १० स्वारांचा, सर्वात बरिष्ठ हुदा, १०,००० वरचा होता. उच्च श्रेणीत मनसबदर करणाऱ्यास अमीर-उल-उमरा असेट्टी म्हणतात. राजकुटुंबासाठी राखीव ठेवण्यात आले होते.

अकबराच्या काळात जात व सवार असे दोन हुद्दे होते. जात हा वैयक्तिक हुडा असून, त्यामुळे सत्तेच्या यंत्रणेतील मनसबदाराचा दर्जा निर्देशित होत असे. याच हुद्याच्या आधाराबर वेतन तयार केले जाई. "सवार" या दुधामुळे

त्या हुद्देदाराने प्रत्यक्ष बाळ्ळालेल्या घोडदळाची निश्चित सख्या, हत्ती, जनावरे गाड्या यांची माहिती मिळत असे. मनसबदारी पदाबद्दल इतिहासकारांच्यात मतभेद आहेत.

ब्लॉकमनच्या मते, 'मनसबदाराला सैनिकाची जी संख्या ठेवावी लागे, तिला जात असे म्हणत व घोडदळाच्या संख्येला सवार असे म्हणत. इर्विनच्या मते जात म्हणजे घोडेस्वारांची एक निश्चित संख्या तर सवार हा एक प्रतिष्ठासूचक शब्द होता. अब्दुल अजीजच्या मते, जात पद प्राप्त होणाऱ्या मन्नसबदारास एक निश्चित संख्येत, हत्ती, घोडे, भारवाहक, बैलगाड्या इ. वस्तु स्वतःबरोबर बाळगाव्या लागत. घोडस्वार व पायदळातील सैनिकाशी जातचा काही संबंध नव्हता. सवार याचा अर्थ मनसबदाराच्या अधिक एक निक्षित घोडदळाची संख्या आहे.

प्रत्येक मन्नसब प्रथम, द्वितीय, तृतीय श्रेणीत विभक्त होती. या श्रेणीनुसार पगार, भत्ते, अधिकार असे. त्यानतर मशरून या नवीन हुद्दाची भर घालण्यात आली. हा हुद्दा सर्शत होता. मनसबदाराला हा हुद्दा दिलेल्या स्वारांच्या सख्येपेक्षा अधिक स्वार नेमावे लागत. तर हा हुद्दा देण्यात येत असे. या जागेवरून बदली झाली तर मशरून हा हुद्द आपोआप रद्द होत असे. जात व सवार यांच्यातील फरक पाच हजारावरील मनसबदारांना लागू होता. सवारांची संख्या जात पेक्षा कमी असे परंतु निम्म्यापेक्षा जास्त असे.

जहागिरच्या काळात दु-अस्पा व सिंह अस्पा हे हुद्दे निर्माण करण्यात आले. शहाजहानच्या काळात यात नियम सैल झाले. कालांतराने या प्रथमध्ये अनेक दोष निर्माण झाल्याने तिचा ऱ्हास झाला.

३) मनसबदारांची नियुक्ती. बढती, उच्चाटनः

मनसबदाराच्या नेमणूकीमध्ये द्वादशट्टा वैयक्तिक रित्या लक्ष घालीत असे. मनसबदाराची नियुक्ती, बदली, बढती, उच्चाटन, यासंदर्भात कोणताही विशेष नियम नव्हता, ते सर्व बादशहाच्या मर्जीवर अवलबून होते. बादशहा प्रत्येकाची मुलाखत घेत असे. प्राताचे अधिकारी, राजपुत्र, सेनापती यांच्याकडून मनसबदारासाठी शिफारसी आलेल्या असत. त्यावर बादशहा विचार करून निर्णय घेत असे. बादशहाकडून मंजूरी मिळाल्यानंतर त्या उमेदवाराच्या संबंधीत कागदपत्रे दिवाण, बक्षी व साहिब-ए-तौजी यांच्याकडे मान्यतेसाठी जात असे. त्यानतर अंतिम निर्णय द्वादशट्टा देत असे. अलिम नेमणूक पत्र दिवाण, बक्षी, किंवा वजीर याच्या शिक्क्यासह पाठवले जात असे.

मनसबदाराची बढती करतानाही हीच पद्धत अवलंबत असे. बादशहाचा जन्मदिन किंवा विशेष समारंभ यांच्या निमित्ताने बढ़ती दिली जात असे. भ्रष्टाचार होऊ नये म्हणून अकबराने चेहरा व जाग ही पद्धत सुरू केली. माणसाचे वर्णनात्मक हजेरीपत्रक म्हणजे चेहरा होय. त्यात माणसाचे सर्व प्रकारचे वर्णन, खूण याच्या नोंदी असे. घोड्यांना जाग देण्याची पद्धत होती, उजव्या माडीवर सरकारचा व डाव्या माजीवर मनसबदाराचा शिक्का असे. याला डागपद्धत म्हणत. प्रत्येक वर्षी अथवा दर तीन वर्षांनी त्यांचे निरिक्षण होई. बादशहा नाराज झाल्यास त्या मनसबदारास बडतर्फ करत असे.

४) मनसबदाराचे वेतन व दर्जा निश्चित केलेले असेः

मनसबदारामध्ये नकदी। नगदी मनसबदार व जहागिरदार असे दोन प्रकार होते. नगदी मनसबदाराला त्याचे वेतन रोख मिळत असे. जहागिरदारांना वेतन ऐवजी जहागीर मिळत असे. जहागिरीचे उत्पन्न वेतनाइतकेच असे जर उत्पन्न कमी झाले तर ठरवलेल्या रक्कमेऐवढी फरकाची रक्कम द्वादशहाकडून मिळत असे. जहागीर म्हणून संपूर्ण खेडे किंवा माचा विशिष्ट प्रदेश, कर, पट्टी दिलेली असे. महाल किंवा महसुली विभागांवर आधारित जहागीर दिली जात असे.

जहागिरदाराला स्वतः जहागिरीतील महसूल गोळा करावा लागत असे. त्याच्या मदतीसाठी अमील, अमीन, पोतदार, कारकून हे होते. अमील हा शिकदार किंवा राजपुत्राच्या हाताखालील करोरी म्हणून काम करत असे. अमीलाकडून महसूल गोळा करण्याच्या कामापोटी अगाऊ रक्कम घेतली जात. त्यास कब्ज म्हणत. हा जहागिदाराचा

नोकर होता. इजारदार हा स्वतंत्र माणूस असून, तो सरकारी माणूस होता. पोतदार हा खनिजदार तर कारकून हा हिशेबनीस होता. ज्या मनसबदारांना रोख वेतन हे त्यांच्या दर्जा व श्रेणीनुसार मिळत असे. मोरलँड, स्मिथ व आर्यविन याच्या मतानुसार मनसबदाराना केवळ सहा ते सात महिन्याचा पगार दिला जात असे त्यातूनच तो व्यवस्थेचा खर्च आणि सैन्य पालखींचा खर्च करी. सर्व खर्च बजा जाता जो शिल्लक राहिल ते त्याचा खरा पगार होय. मोरलँडने श्रेणी नुसार पगार व खर्च दाखवला आहे. मासिक वेतन रूपयात

पद/दर्जा खर्च	प्रथम श्रेणी	द्वितीय श्रेणी	तृतीय श्रेणी	मनसबदाराच्या सेनेचा
5000	30,000	29,000	28,000	10,600
3,000	17,000	16,800	16,700	6,700
1,000	8,200	8,100	8,000	3,000
500	2,500	2,300	2,100	1,170
50	250	240	230	185
	100	821	75	44

५) नियमित कर्तव्य आणि निक्षित पदाची अनावश्यकता:

मनसबदारी प्राप्त झालेल्या व्यक्तिला राजदरबारी उच्च नोकरी दिली पाहिजे असा नियम नव्हता. अथवा शासकीय सेवत घेतलेच पाहिजे असेही नव्हते. बादशहाने जे काम सांगितले त्याशिवाय दुसरे कोणतेही काम नव्हते.

६) मनसबदारीच्या नागरी व लष्करी सेवेत फरक नव्हता:

मनसबदारी पद्धतीत नागरी व लष्करी सेवा यात फरक केला जात नव्हता. राज्याच्या कोणालाही अधिकारी असो, मुलकी खात्यातील असो न्यायाधिश अथवा राजगायक असो या सर्वांना मनसबदार म्हणून राजदरबारी भरती केलेले असे. राजदरबारातील काही आणि सदर सोडून इतर सर्व शाही नोकर मनसबदारी पद्धतीत समावेशित केले जात. त्याना पदाप्रमाणे सैन्य बाळगावे लागे. राजा तोडरमल, राजा बिरबल, अबू फजल या सर्वांना राजदरबारात मनसबदार म्हणूनच स्वीकारलेले होते.

७) कुळप्रमुख मनसबदार गणले जात:

सर्व कुळ प्रमुखांना ही. जे स्वायत्तपणे कारभार पाहात अशांना देखील मनसबदारच म्हणून गणले जाई. त्यानी देखील मनसबदारीसारखेच ठराविक सख्येने सैन्य ठेवावे. ठराविक कालावधीनतर तपासणी करून घ्यावी असा सकेत होता.

८) सैन्य दलाची देखभाल व व्यवस्था:

मनसबदारास आपले सैन्यदल ठेवावे लागे. ठराविक संख्येने घोडदळ, हत्ती, उंट, सैन्य असा लबाजामा असे. मनसबदारास जेवढी मनसन्न असेल तेवढे सैन्यढळ असले पाहिजे असे बंधन नव्हते. या मनसबदारात बहुधा तुर्क, इराणी. अफगाणी व भारतीय राजपूत अधिक असे. त्याना घोडे व इतर साहित्य खरेदी करावे लागत.

९) मनसबदाराचे सुखी-विलासी जीवन:

मनसबदाराचे जीवन अत्यंत विलासी व सुखासीन होते. मनसबदार म्हणून एखादा मान्यत मिळाली की, ती व्यक्ती पुढील आयुष्यात चैनीत घालवीत असे. कारण मनसबदारीत प्राप्त झालेली इस्टेट, मालमत्ता, मनसबदाराच्या

बारसांना मिळत नसे. कारण मनसबदारी बशपरंपरागत नव्हती. मनसबदाराच्या मृत्युनंतर त्याची मालमत्ता सरकारजमा होत असे.

त्यामुळे आपल्याच आयुष्यात जितका खर्च करता येईल. चैनीत राहता येईल, तेवढे मनसबदार राहात असत.

१०) मनसबदारी पद्धतीचे गुण:

१) मनसबदारीमुळे मध्ययुगीन लष्करी पद्धतीत सुधारणा:

मनसबदारी पद्धतीत महत्त्वाचा गुण असा मानला जातो की, मध्ययुगीन विस्कळीत सदोष लष्करी पद्धतीत सुधारणा घडवून आणण्यास उपयुक्त मनसबदारी ठरली. लष्कर भरती दोन पद्धतीने होते असे ती म्हणजे विशेष जाती प्रमुखाना स्थान देणारी पद्धत व जहागिरी पद्धतीतील सक्तीची लष्करी सेवा. या दोन्ही पद्धतीतील चांगल्या गुणाची तडजोड मनसबदारीत केलेली होती. देशाची सामर्थशाली फौज उभारण्याचा उत्तम मार्ग बादशहास सुकर झाला.

२) देशाची खरी लष्करी फौज उभारण्याचा उत्तम मार्ग:

आपल्या राज्यातील लष्करी यंत्रणेची, लष्करी शक्तीची वाढ करण्याच्या हेतूनेच मनसबदारी पद्धतीचा उदय झाला. या पद्धतीमुळे व्यक्ती लष्कराकडे आकर्षित झाला व सैन्यात वाढ झाली.

३) राजसत्तेशी एकनिष्ठ व श्रद्धेत वाढ:

मनसबदारी बादशहाच्या वचनाबद्दल एकनिष्ठा निर्माण झाली. वैयक्तिक उन्नतीसाठी, बादशहाही कृपा प्राप्त करण्यासाठी सैनिक बादशहाची एकनिष्ठ राहू लागले. प्रत्येक मनसबदारास माहित होते की. पदोन्नती किंवा पदच्युती या गोष्टी निष्ठेवर व सेवेवर अवलंबून आहेत. त्यामुळे मनसबदार राजसत्तेशी एकनिष्ठ राहू लागले.

४) मनसबदारामुळे स्थानिक बंडखोराच्या बंदोबस्तासाठी वेळोवेळी राजधानीतून सैन्य पाठवण्याची गरज नव्हती.

५) साम्राज्यातील सर्व भागातून सैनिक भरती होवून लष्करी सामर्थ्य वाढते.

ड) मनसबदारीतील दोष:

(१) खोटी सैन्य भरती:

मनसबदारी पद्धतीचा महत्त्वाचा दोष सांगितला जातो तो म्हणजे मनसबदार भरतीच्या निर्धारित केलेली सैन्य भरती करत असे. सरकारी तपासणी झाल्यावर चागले सरकारी घोडे विकून त्याच्या जागी कमी प्रतीचे घोडे हजर करत असे सैन्यदल, घोडदळाबाबत सरकारला फसवले जात असे. सैन्य द्वादशट्टापेक्षा मनसबदाराशी एकनिष्ठ राहात असे, त्यामुळे सैन्यावर नियंत्रण मनसबदारामध्ये राहात असे. सैनिक व्यवस्थेत उपविभाग नसल्याने अधिकाऱ्यांच्या बदल्या होत नसे.

२) अविश्वसनीय लष्करी संघटना:

मनसबदारी पद्धतीत लाचलुचपतीच्या पद्धतीला अनेक प्रकारे बाब असल्यामुळे लष्करी संघटन विश्वसनीयरित्या तयार होणे अशक्य होते. सैन्यावर मनसबदाराचा अधिकार असे. सैन्य खरे अगर खोटेही, असे सैन्याचा पगार मनसबदार स्वतःच घेत असे. सैन्याची सख्या निश्चित नव्हती. सैन्य भरतीचे अधिकार मनसबदाराकडे असल्याने अनेक मार्गीने प्रष्टाचार होत असे.

३) मनसबदारी वंशपरंपरागत नव्हती:

मनसबदारी ही केवळ व्यक्तीगत होती. त्याच्या मृत्युनतर त्याची मालमत्ता सरकार जमा होई. त्यामुळे त्यांच्या बंशाला मनसबदारीविषयी आवड नव्हती, मनसबदार देखील बिलासी व चैनी जीवन जगत असे. परिणामी मनसबदार अकार्यक्षम बनत असे.

४) मनसबदारी पद्धतीच्या नियमाबाबत सरकारच्या निष्काळजीपणा:

मनसबदाराच्या पद्धतीच्या नियमाचे नीटपणे निरीक्षण केले गेले नाही. सभाव्य दोषाचा अंदाज घेतला जाई. प्रत्यक्ष अमलबजावणीत नियंत्रणात अनेक दोष निर्माण झाले. घोड्यांच्या व्यवहारात गैर व्यबहार होत असे. सरकारचे लक्ष नाही.

५) खर्चिक लष्करी पद्धती:

मनसबदारी पद्धत ही खर्चिक होती. मोगल सरकारने सैन्य निर्मितीसाठी प्रचंड पैसा खर्च केला. तो बाया गेला. लष्कर सुसंघटित झाले नाही. मोठ्या खर्चाची, परतु पोकळ वरवर देखावा करणारी ही लष्करी पद्धत होती,

६) राष्ट्रीय सैन्याची उभारणी झाली नाही:

अकबराने बहाल केलेली मनसबदारी बहुदा परकीय लोकांना प्राप्त झाली. त्यामध्ये मगोलियन, तुर्क, अफगाण, इराणी लोकांचा अधिक भरणा होता. त्यांनी भरती केलेले सैन्यही परकीय होते. त्याच्या साम्राज्याविषयी आपुलकी असलेली राष्ट्रीय भावना जोपासलेली नव्हती. त्यामुळे राष्ट्रीय सेना निर्माण होऊ शकली नाही. परिणामी मोगल साम्राज्याचा नाश झाला.

७) सैन्य कमकुवत झाले

मनसबदारीमुळे बाजारू सैन्याची भरती होत असे. त्यांची खोटी हजेरी ठेवणे, वेतन अपूरे देणे. यामुळे सैन्याचे सघटन झाले नाही. सैन्यामध्ये पराक्रम, शौर्य या ऐवजी सधीसाधुपणा व स्वार्थ या गोष्टीला महत्त्व प्राप्त झाले. त्यामुळे अकार्यक्षमता निर्माण होऊन सैन्य कमकुवत झाले.

८) बडखोर मनसबदार:

मनसबदार हे राजधानीपासून दूर दर राहात असल्याने ते स्वतंत्र वृत्तीने वागत असे. बादशहाची आज्ञा पाळत नसत. त्यांचा त्रास मोगल सम्राटाला झालेला होता. मोघल साम्राज्यात बऱ्याच मनसूबदारांनी स्वस्वार्थासाठी बंड केल्याचे निर्देशनास येते.

बाबराने १५२६ मध्ये मोगल सत्तेची स्थापना केली बाबर, हुमायून, शेरशहा, अकबर, जहांगीर, शहाजहान, औरंगजेब इ. सम्राटाने १७०७ पर्यंत मोगल साम्राज्य वाढवले व टिकवले. विशाल साम्राज्यासाठी स्वतंत्र्य प्रशासन व्यवस्था स्थापन केली, केंद्रिय, प्रातिक, स्थानिक स्वरूपाची रचना होती. त्याबरोबरच महसुल, लष्करी, न्यायालय व्यवस्था स्वतंत्र होती. अकबराच्या काळात पूर्ण विकसीत झालेली मनसबदारी पद्धत निर्माण झाली. मनसबदारीची वैशिष्ट्ये, गुण-दोष आपणास बरिलप्रमाणे लक्षात आले. बऱ्याच प्रमाणात मनसबदारी पद्धत ही मोघल सम्राज्याच्या ऱ्हासास कारणीभूत ठरली.